AMIN MAALOUF

Identități ucigașe

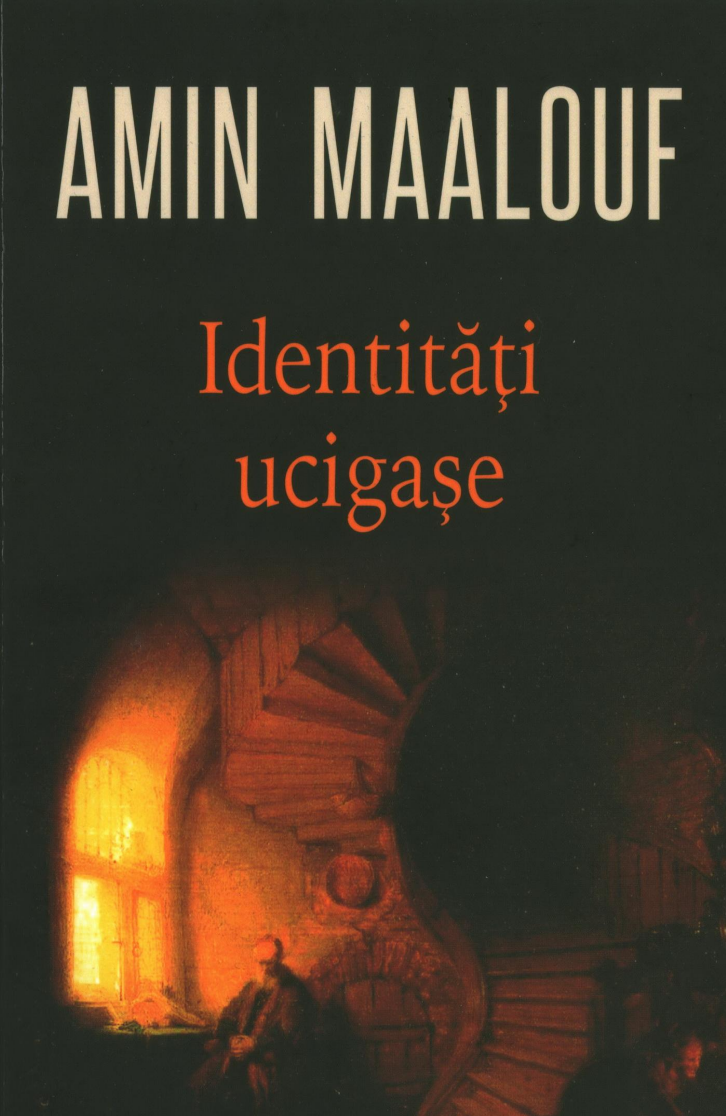

POLIROM

Romancier prolific, tradus în peste douăzeci de limbi, AMIN MAALOUF (n. 1949, Beirut) a debutat în 1983 cu eseul istoric *Les Croisades vues par les arabes*. I-au urmat curând romanele *Léon l'Africain* (1986), *Samarcande* (1988), pentru care i se decernează Prix des Maisons de la Presse, *Les Jardins de lumière* (1991), *Le Premier siècle après Béatrice* (1992), *Le Rocher de Tanios* (1993), distins cu prestigiosul Premiu Goncourt, *Les Échelles du Levant* (1996) şi *Le Périple de Baldassare* (2000), pentru care i-a fost acordat Premiul Jacques Audiberti d'Antibes. A publicat, de asemenea, mai multe volume de eseuri, printre care şi *Le Naufrage des civilisations* (2019). În 2011 a devenit membru al Academiei Franceze. La Editura Polirom au apărut volumele (unele în mai multe ediţii): *Stânca lui Tanios*, *Primul secol după Béatrice*, *Grădinile luminii*, *Scările Levantului*, *Samarkand*, *Periplul lui Baldassare*, *Naufragiul civilizaţiilor* şi *Leon Africanul*.

AMIN MAALOUF

Identități ucigașe

Amin Maalouf, *Les identités meurtrières*

© Éditions Grasset & Fasquelle, 1998

© 2022 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea prin orice mijloace şi sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Pe copertă: Rembrandt (1606-1669), *Filosof meditând* (1632, ulei pe lemn), Muzeul Luvru

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700505
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A,
sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

MAALOUF, AMIN

Identităţi ucigaşe / Amin Maalouf; trad. din lb. franceză şi pref. de Florin Oprescu. – Iaşi: Polirom, 2022

ISBN: 978-973-46-9140-1

I. Oprescu, Florin (trad.; pref.)

316

Printed in ROMANIA

AMIN MAALOUF

Identităţi ucigaşe

Traducere din limba franceză
şi prefaţă de Florin Oprescu

POLIROM
2022

Prefață

Între Occidentul lui Maalouf și Orientul nostru

Îngăduitorule Cititor al acestei epistole premergătoare,

Ai deschis curios această carte și parcurgi rândurile de față din două motive posibile, care de fapt pot să se și completeze, nu neapărat să se excludă. Fie pentru că, probabil, deja ai citit câte ceva de apreciatul romancier franco-libanez Amin Maalouf, din ale sale reverii exotice levantine, ce emană parfumurile discrete ale unei lumi seducătoare, pe care mereu ne-am dorit să o cunoaștem mai intens și de care totuși mereu am fugit, atrași simultan de prea-realul nostru Occident. Fie pentru că ești în acel moment, precis și vag în același timp, al existenței tale când un cuvânt-semafor, precum „identitate", pe care-l regăsești pe coperta volumului, pare că ar mai putea conține ceva din panaceul secret ce te-ar ajuta să-ți găsești răspunsurile la întrebările despre cine ești, de unde vii și încotro vei merge.

Așadar, ești aici fie că te-ai hrănit deja din Levantul imaginar al romancierului Maalouf, citind *Leon Africanul*

(1986), *Samarkand* (1988), *Grădinile luminii* (1991), *Primul secol după Béatrice* (1992), *Stânca lui Tanios* (1993), *Scările Levantului* (1996) sau *Periplul lui Baldassare* (2000), fie fiindcă te-ai luat deja la trântă de idei cu iconoclasmul din eseurile sale provocatoare, *Cruciadele văzute de arabi* (1983) sau *Naufragiul civilizațiilor* (2019). Te avertizez însă că eseul de față, *Identități ucigașe* (1998), nu conține nimic din toate acestea și totuși, simultan, le înglobează pe toate. De asemenea, dacă te-ai lăsat furat de titlul de pe copertă, ce are legătură cu „identitățile" în fertila lor varietate, cu acest termen frisonant adică, ce ne bântuie discret și tăcut pe fiecare dintre noi în diverse momente ale traseului nostru biografic, așteptând răspunsuri la întrebări fundamentale despre aderențele și rădăcinile la lumea aceasta nebună, nebună în care ne e dat să trăim, s-ar putea să te trezești cu și mai multe neliniști, angoase, dezorientări.

Cu toate acestea, chiar dacă te descurajez de la început, blocându-ți așteptările, negându-ți răspunsurile, cred totuși că rândurile care urmează îți vor părea extrem de provocatoare, având o legătură tainică cu ambele motive invocate mai sus. Pe măsură ce te adâncești în mrejele textului, vei recunoaște în tăișul retoric și în varietatea exemplelor arhipersonajul exotic care populează lumea romanescă a lui Maalouf, plasat mereu la acea frontieră misterioasă, invizibilă dintre Levant și Apus, și vei vibra la critica acidă referitoare la deriva culturală a lumii noastre, așa cum apare în eseurile sale. Totodată, trebuie spus că „identitatea" la Maalouf nu are nimic din ariditatea conceptuală a studiilor psihosociale, neoferindu-ți răspunsuri capitale, ci și mai multe întrebări viscerale. Cartea nu are

niciun aer „academic", discursul nu este ex cathedra, n-are pretenția axiomelor doctrinare, și nu vei uita nicio clipă citind-o că îți vorbește aici un romancier travestit în eseist. Or, tocmai acest fapt îl atrage pe cititorul curios și autorul nostru pare că știe prea bine această stratagemă de seducție.

Scris în 1998, la 49 de ani, acest eseu vrea să răstoarne lumea cu susul în jos, ca să îți ofere o imagine nouă și surprinzătoare asupra lumii în care trăim laolaltă. La mijlocul vieții, a intra în această pădure obscură a „identităților" ar fi putut să-l compromită definitiv pe un autor care avea deja un succes fulminant. Și totuși, o nouă carte despre „identitate"? Un concept despre care orice persoană știe orice și nimic, un termen-paravan, în spatele căruia se ascund toți dilematicii, toți etnorătăcitii, toți cei ce-și trăiesc zilnic cu confuzie și teamă dezechilibrele localizării, frustrările originii mai mult sau mai puțin „sănătoase"? Despre dilemele reprezentării, despre atașamentele localizării, despre orientare în jungla culturală în care, că o acceptăm sau nu, mai toți suntem dezorientați este această carte, cu toate că o începi întrebându-te dacă nu cumva e demodată în era „globalismului", a „multiculturalismului" și a atâtor alte „isme", care mai de care mai contraidentitare, mai uniformizante?

Și te-aș mai avertiza în legătură cu ceva: eseul lui Maalouf, pe care-l ai astăzi în mâini, te va revolta în multe rânduri. E incandescent, arde rapid și îți prăjește și nervii în multe locuri, pentru că te pune într-o altă poziție față de realități vechi și noi la care credeai că deții răspunsuri. Livrești cel puțin. Dar oare nu asta trebuie să facă orice carte bună? Nu e oare necesar să

ne luptăm cu ea pentru a-i rezista? Te vei simți dator să lupți cu „Occidentul lui Maalouf", cu acea perspectivă aprigă asupra civilizației noastre modelatoare, după cum ar spune Blaga, care și-a impus modernizarea pe tot mapamondul, nelăsând mult spațiu și oxigen culturilor emergente. Din această omogenizare culturală a modernității, cea mai descentrată, mai dezaxată și mai alienată pare a fi tocmai „identitatea". Și această derivă, încearcă Maalouf să ne convingă, este ea însăși ucigașă. Dacă ne uităm în jur, la douăzeci și patru de ani după publicarea cărții, nu putem să nu-i dăm măcar parțial dreptate. A ucide în numele identității colective a devenit, din păcate, o realitate hidoasă, care ne privește pe toți, odată cu globalizarea răului.

Este oare vina modernității? Este oare vina Occidentului pentru valurile de furie, de violență, de barbarie care vin din toate direcțiile? Occidentul pare astăzi într-adevăr ca o cetate asediată, ca *Nova Roma*, în urmă cu vreo opt veacuri. Ce drame a provocat cetatea noastră occidentală, cu ziduri greu penetrabile, uneori împrejmuită cu sârmă ghimpată, cetatea-miraj pentru tot mapamondul, asediată, râvnită, dorită? Ce molime, ce crize fără precedent, care nu pot fi tratate, a răspândit în lume Occidentul, în elanurile sale colonizatoare? De ce este rea revoluția modernizării și a occidentalizării, căreia îi suntem martori activi, beneficiari și victime din aceeași arcă?

Am vrut să renunț de nenumărate ori la această carte. Și nu pentru că n-am găsit puncte de intersecție cu ideile lui Maalouf, ba dimpotrivă. Ci pentru că este uneori extrem de tăios și de direct, câteodată fără să mai ofere argumente, și face parte din categoria oamenilor

cu care orice discuție e pe muchie de cuțit și se poate termina mai degrabă rău decât bine. Rău în sensul unei trânte ideologice serioase, desigur, unde emoțiile proprietății și zidurilor groase identitare fac să ni se întunece mințile, să se piardă răbdarea, iar argumentele să nu mai conteze. Acolo de unde ne afirmăm, argumentăm, susținem, combatem identitățile, nimeni nu iese cu pielea nesifonată. Dar mai e un paradox: de la întâlnirea cu Maalouf, fie și sub formă de duel ideatic, nu poți lipsi. Pentru că, pe măsură ce citești, concomitent cu furia și entuziasmul, se mai naște o stare. E acolo, în tine, pitită și agilă, ca o panteră neîmblânzită și flămândă, gata mereu să te doboare, fix în momentul acela de exasperare, și o face mereu, te doboară fără scrupule, ca o felină disperată: e starea aceea ce ne individualizează, forța forțelor și slăbiciunea slăbiciunilor, cea care ne și umanizează deopotrivă, care ne pune în fața monstruozităților și a sfințeniilor, starea aceea de neliniște în furtunile lumii de afară, când ce ți se întâmplă ție e mai puțin important și când te întrebi dacă nu cumva la tot răul din lume ai și tu o contribuție, tu, care stai liniștit, la căldură, îndestulat, cu muzică suavă pe fundal, și privești de la fereastră cum lumea de afară se transformă în ruină. Starea care te pândește e stropul acela de divinitate din tine, pe care nu știi cum să-l înțelegi și să-l numești și pe care ți-e teamă să-l scoți la lumină, pe care-l acoperi mereu cu o altă pagină. Dar Maalouf face aici opusul: îl descoperă și paradoxul face ca tu să-ți dorești asta, adică să vrei să te confrunți cu tine însuți, cu prejudecățile tale, cu trecutul tău, cu gândurile și cuvintele lor ascuțite, cu toți demonii care nu ne lasă în pace serenitatea divină. Singura.

Pe parcurs, îți dai seama, încetul cu încetul, că n-ai nimic de împărțit cu Maalouf, că aveți mai multe lucruri care vă aseamănă decât care vă despart, că nu dorești nici să-l contrazici, nici să-i dai dreptate, pentru că nici el nu dorește asta și nici nu ar fi important. Pe parcurs, cartea îți rămâne în mână pentru că te revoltă și te atrage în același timp. De ce te revoltă? De ce te atrage? Pe de-o parte, pentru că este ceea ce ai aștepta de la un dialog drept, cu un om care vine din mai multe lumi, adică să te deschidă, să-ți lase o fereastră sau mai multe spre „Celălalt", fie că este de altă etnie, de altă culoare, de altă religie, fie că vorbiți o limbă neutră. Iar ferestrele deschise sunt perspective complementare ce te vor ajuta să înțelegi că diversitatea este adevărata noastră natură, nu omogenitatea. Apoi, te mai atrage pentru că este deopotrivă ezitant, dilematic, nesigur și foarte onest... până la sânge, aș spune. Contondent de sincer – și acesta nu este puțin lucru, într-o lume care se-ascunde mereu.

Așadar, acest eseu-sinteză în creația lui Maalouf este o pledoarie pentru diversitate, ca formă de structurare culturală multiplă. Identitățile ucigașe sunt ideologice, proiectate de grupuri sau persoane cu interese precise ca fiind identități unice, singulare, mitologice, exclusive și excluzive. Diversitatea lui Maalouf nu e însă o sumă de apartenențe compartimentate și enclavizate într-o persoană, ci e un concept dinamic și activ: te ajută să înțelegi că ai în comun cu multe alte persoane un set de straturi identitare, nu doar cele de rasă, clasă, gen, limbă, credințe... și că, în aceeași măsură, identitatea ta, o sumă a tuturor apartenențelor, te face nereproductibil și unic. Conștientizezi o stare ciudată, aceea de a fi deopotrivă înăuntru și în afară, mereu la limită. În

măsura în care înțelegi și accepți că ai elemente comune cu o mare parte de oameni, din toate zările, dar și că ai o serie de particularități care te individualizează, poți accepta mai ușor diferența, fiind mai ușor să te accepți, în primul rând, pe tine însuți.

Cât despre mine, autorul acestor meditații sincere sub formă de epistolă introductivă, mărturisesc că, citindu-l pe Maalouf, am simțit o sete acută să-mi fac și să-mi refac „examenul de identitate", analiza identitară în laboratorul biografic. Formula pe care o pot citi, convins fiind astăzi că sunt multe alte verigi identitare în genealogia mea, care nu mi se arată încă, este următoarea: provin dintr-o lume care se voia diversă, dar n-a fost, am învățat în școli care se voiau incluzive, dar n-au fost, trăiesc între culturi în care aud discursuri bombastice și entuziaste despre egalități, libertăți, drepturi, dar care nu le practică. Totodată, o verigă importantă din identitatea mea de astăzi, cu bune și cu rele deopotrivă, se datorează cărților și întâlnirilor cu oameni din lumi eterogene. La ceasul identității, găsesc că am bătut cale lungă și gri ca să ajung până aici, în fața ochilor tăi, pentru a-ți spune că zilnic mă lupt cu eul meu îndărătnic, ca să-l obișnuiesc să vadă identitățile tumultoase din spatele aparențelor ideologice, și dacă mai am ceva de potolit în această încercare a vieții e tocmai setea de a vedea miracolul asemănărilor și al diferențelor noastre deopotrivă. Cartea lui Maalouf m-a ajutat să fac un pas, să-mi interoghez existența, și asta chiar atunci când nu am fost de acord cu el.

Așadar, aș încheia spunându-ți că între Occidentul lui Maalouf și Orientul nostru vei găsi, citind această carte, nenumărate punți de pasaj, dar principala va fi

aceea care ne poate ajuta să și schimbăm lumea și care, oricât de pretențios ar fi termenul, se numește convențional „toleranță". În cele din urmă, ca identitățile să fie tolerante, și nu ucigașe, ar fi nevoie să construim astfel de punți, care să ne arate, exact în punctul acela median al traversării, paradoxul identității umane, paradisul și infernul său deopotrivă: asemănarea și diferența. Cartea lui Maalouf, pe care o s-o începi însetat de nevoia răspunsurilor identitare în următoarele secunde, e și ea o astfel de punte.

Florin Oprescu

pentru Andrée
pentru Ruchdi
pentru Tarek
pentru Ziad

De când am părăsit Libanul, în 1976, pentru a mă instala în Franța, de câte ori n-am fost întrebat, cu cele mai bune intenții din lume, dacă mă simt „mai degrabă francez" sau „mai degrabă libanez"! Răspund invariabil: „Și francez, și libanez!". Nu din vreo grijă pentru echilibru sau echitate, ci pentru că, dacă aș răspunde diferit, aș minți. Ceea ce face să fiu eu însumi, și nu altul este faptul că sunt astfel la liziera a două țări, a două sau trei limbi, a mai multor tradiții culturale. Tocmai asta îmi definește identitatea. Aș fi mai autentic dacă mi-aș amputa o parte din mine însumi?

Celor care îmi pun întrebarea, le explic așadar, răbdător, că m-am născut în Liban, că am trăit acolo până la vârsta de douăzeci și șapte de ani, că araba este limba mea maternă, că i-am descoperit mai întâi în traducere arabă pe Dumas și pe Dickens și *Călătoriile lui Gulliver* și că în satul meu de munte, satul strămoșilor mei, am cunoscut primele mele bucurii copilărești și am auzit anumite povești din care aveam să mă inspir mai târziu în romanele mele. Cum aș putea uita?

Cum m-aș putea vreodată detașa de toate acestea? Dar, pe de altă parte, trăiesc de douăzeci și doi de ani pe pământul Franței, îi beau apa și vinul, mâinile mele îi mângâie zilnic bătrânele pietre, îmi scriu cărțile în limba sa, niciodată ea nu va mai fi pentru mine un pământ străin.

Deci jumătate francez și jumătate libanez? În niciun caz! Identitatea nu se compartimentează, ea nu se repartizează nici în jumătăți, nici în treimi, nici în intervale separate. Nu am mai multe identități, am una singură, compusă din toate elementele care au modelat-o, după un „dozaj" special, care nu e niciodată același de la o persoană la alta.

Câteodată, când am încheiat de explicat, cu nenumărate detalii, motivele precise pentru care revendic pe deplin totalitatea apartenențelor mele, câte o persoană se apropie de mine pentru a murmura, cu mâna pe umărul meu: „Ați avut dreptate să vorbiți astfel, dar în străfundurile dumneavoastră ce vă simțiți cu adevărat?".

Această interogație insistentă m-a făcut mult timp să surâd. Azi nu o mai fac. Ea îmi pare revelatoare pentru o viziune asupra oamenilor foarte răspândită și, după părerea mea, periculoasă. Atunci când sunt întrebat ce sunt „în străfundurile mele", asta presupune că există, „în străfundurile" fiecăruia, o singură apartenență

care contează, „adevărul său profund" într-un fel, „esenţa" sa, determinată o dată pentru totdeauna la naştere şi care nu se va mai schimba; ca şi cum restul, tot restul – traiectoria sa de om liber, convingerile sale dobândite, preferinţele sale, propria sensibilitate, afinităţile sale, pe scurt, viaţa sa – nu ar conta deloc. Şi, atunci când ne provocăm contemporanii „să-şi declare identitatea", cum se întâmplă atât de frecvent în zilele noastre, ceea ce le spunem astfel este că trebuie să regăsească în adâncurile lor această pretinsă apartenenţă fundamentală, care deseori e religioasă sau naţională sau rasială sau etnică, şi să o fluture mândri în faţa celorlalţi.

Oricine îşi revendică o identitate mai complexă se trezeşte marginalizat. Un tânăr născut în Franţa din părinţi algerieni poartă în el două apartenenţe evidente şi ar trebui să fie în măsură să şi le asume şi pe una, şi pe cealaltă. Am spus două pentru claritatea argumentării, dar componentele personalităţii sale sunt mult mai numeroase. Fie că e vorba de limbă, de credinţe, de modul de viaţă, de relaţiile familiale, de gusturile artistice şi culinare, influenţele franceze, europene, occidentale se amestecă în el cu influenţe arabe, berbere, africane, musulmane... O experienţă instructivă şi fecundă, dacă acest tânăr se simte liber să o trăiască din plin, dacă se simte

încurajat să-şi asume toată diversitatea sa; dimpotrivă, traseul său s-ar putea dovedi traumatizant dacă, de fiecare dată când se declară francez, unii îl privesc ca pe un trădător sau chiar ca pe un renegat şi dacă, de fiecare dată când îşi prezintă ataşamentele faţă de Algeria, de istoria, cultura, religia sa, este expus neînţelegerii, suspiciunii sau ostilităţii.

Situaţia este şi mai delicată de cealaltă parte a Rinului. Mă gândesc la situaţia unui turc născut acum treizeci de ani aproape de Frankfurt şi care a trăit tot timpul în Germania, a cărei limbă o vorbeşte şi o scrie mai bine decât pe cea a părinţilor lui. În ochii societăţii sale de adopţie, el nu e german; în ochii societăţii sale de origine, nu mai e nici turc cu adevărat. Bunul-simţ ar cere ca el să-şi poată revendica pe deplin această dublă apartenenţă. Dar nimic în legislaţie sau mentalităţi nu îi permite astăzi să-şi asume armonios identitatea sa compozită.

Am luat primele exemple care mi-au venit în minte. Aş fi putut cita atâtea altele. Cel al unei persoane născute la Belgrad dintr-o mamă sârboaică şi un tată croat. Cel al unei femei hutu măritată cu un tutsi sau viceversa. Cel al unui american cu tată negru şi mamă evreică...

Toate acestea sunt cazuri foarte particulare, vor gândi unii. Să fiu sincer, nu cred asta. Cele

câteva persoane pe care le-am evocat nu sunt singurele care posedă o identitate complexă. În orice om se întâlnesc apartenenţe multiple, care uneori se opun între ele şi îl constrâng la alegeri sfâşietoare. În cazul unora, acest lucru sare în ochi; în cazul altora, trebuie să faci efortul de a privi mai de aproape.

Cine, în Europa de astăzi, nu percepe un dezacord, care cu siguranţă se va amplifica, între apartenenţa sa la o naţiune de mai multe ori seculară – Franţa, Spania, Danemarca, Anglia... – şi apartenenţa la ansamblul continental care se construieşte? Şi câţi europeni resimt de asemenea, din Ţara Bascilor până în Scoţia, o apartenenţă puternică, profundă, la o regiune, la poporul ei, la istoria şi la limba ei? Cine, în Statele Unite ale Americii, mai poate să-şi gândească poziţia în societate fără referinţă la legăturile sale anterioare – africane, hispanice, irlandeze, evreieşti, italiene, poloneze sau altele?

Acestea fiind spuse, admit totuşi că primele exemple alese de mine au ceva particular. Toate se referă la fiinţe cu apartenenţe care, astăzi, se confruntă violent; într-un fel, fiinţe frontaliere, traversate de linii de fractură etnică, religioasă sau de alt gen. Tocmai din cauza acestei situaţii, pe care nu îndrăznesc să o numesc „privilegiată", au un rol de jucat pentru a ţese legături, a risipi

neînțelegeri, a-i face să fie raționali pe unii, a-i tempera pe alții, a aplana, a reconcilia... Vocația lor este de a fi factori de unitate, punți de legătură, mediatori între diversele comunități, diversele culturi. Și tocmai de aceea dilema lor are o semnificație profundă: dacă înseși aceste persoane nu pot să-și asume apartenențele multiple, dacă sunt mereu notificate să-și aleagă tabăra, somate să se reintegreze în rândurile tribului lor, atunci suntem îndreptățiți să ne neliniștim în legătură cu mersul lumii.

„Notificate să aleagă", „somate", spuneam. Somate de cine? Nu doar de fanaticii și de xenofobii de pretutindeni, dar și de voi și de mine, de fiecare dintre noi. Tocmai din cauza obișnuințelor de gândire și de exprimare așa de înrădăcinate în noi toți, din cauza concepției înguste, exclusive, bigote, simpliste care reduce întreaga identitate la o singură apartenență, proclamată cu furie.

Așa se „construiesc" ucigașii în masă, îmi vine să strig! O afirmație cam bruscă, recunosc, dar pe care îmi propun să o clarific în paginile care urmează.

I

Identitatea mea, apartenențele mele

1

O viaţă de scris m-a învăţat să fiu atent la cuvinte. Cele ce par extrem de limpide sunt deseori cele mai înşelătoare. Unul dintre aceşti falşi prieteni este chiar cuvântul „identitate". Toţi credem că ştim ce vrea să spună şi continuăm să ne încredem în el chiar şi atunci când, insidios, el spune contrariul.

Departe de mine ideea de a redefini iar şi iar noţiunea de identitate. E problema fundamentală a filosofiei, de la acel „Cunoaşte-te pe tine însuţi!" al lui Socrate şi până la Freud, trecând prin atâţia alţi maeştri; pentru a o aborda din nou în zilele noastre, ar fi nevoie de mult mai multă competenţă decât am eu şi de mult mai multă temeritate. Sarcina pe care mi-o atribui este infinit mai modestă: să încerc să înţeleg de ce atâtea persoane comit astăzi crime în numele identităţii lor religioase, etnice, naţionale sau de alt fel. A fost aşa din cele mai vechi timpuri sau sunt realităţi specifice epocii noastre? Remarcile mele

vor părea câteodată prea simple. E pentru că aș vrea să-mi conduc reflecția cât mai senin, cât mai calm, cât mai sincer cu putință, fără să recurg la niciun fel de jargon, nici la vreo scurtătură amăgitoare.

Pe ceea ce numim convențional „un document de identitate" găsim numele, prenumele, data și locul nașterii, fotografia, enumerarea câtorva trăsături fizice, semnătura, câteodată și amprenta digitală – o panoplie întreagă de indicii pentru a demonstra, fără vreo confuzie posibilă, că deținătorul acelui document este Cutare și că nu există, printre celelalte miliarde de ființe umane, nici măcar o singură persoană cu care să poată fi confundat, chiar de-ar fi vorba de sosia sa ori de fratele său geamăn.

Identitatea mea este ceea ce face ca eu să nu fiu identic cu nicio altă persoană.

Definit astfel, cuvântul „identitate" este o noțiune relativ precisă și care nu ar trebui să producă nicio confuzie. Avem oare nevoie cu adevărat de lungi demonstrații pentru a dovedi că nu există și nu pot exista două ființe identice? Chiar dacă mâine s-ar reuși, cum ne și temem, să se „cloneze" oameni, nici măcar acele clone nu ar fi identice, la o cercetare extrem de riguroasă, decât

în clipa „naşterii" lor; de la primii paşi în viaţă, ar deveni diferite.

Identitatea fiecărei persoane este constituită dintr-o mulţime de elemente care, în mod evident, nu se limitează la cele ce figurează în registrele oficiale. Există, bineînţeles, pentru marea majoritate a oamenilor, apartenenţa la o tradiţie religioasă; la o naţionalitate, câteodată la două; la un grup etnic sau lingvistic; la o familie mai mult sau mai puţin extinsă; la o profesie; la o instituţie; la un anumit mediu social... Dar lista e mult mai lungă, practic fără sfârşit: putem să resimţim o apartenenţă mai mult sau mai puţin puternică la o provincie, la un sat, la un cartier, la un clan, la o echipă sportivă sau profesională, la o gaşcă de prieteni, la un sindicat, la o întreprindere, la un partid, la o asociaţie, la o parohie, la o comunitate de persoane care au aceleaşi pasiuni, aceleaşi preferinţe sexuale, aceleaşi dizabilităţi fizice sau care se confruntă cu aceiaşi factori nocivi.

Nu toate aceste apartenenţe au, evident, aceeaşi importanţă – în orice caz, nu în acelaşi moment. Dar niciuna nu este total nesemnificativă. Sunt elementele constitutive ale personalităţii, am putea aproape să spunem „genele sufletului", cu condiţia de a preciza că majoritatea nu sunt înnăscute.

Deşi fiecare dintre aceste elemente poate fi întâlnit la un număr mare de indivizi, niciodată nu regăsim aceeaşi combinaţie la două persoane diferite, şi tocmai asta contribuie la bogăţia fiecăruia, la valoarea sa proprie, este ceea ce face ca fiecare fiinţă să fie singulară şi potenţial de neînlocuit.

Se întâmplă ca un accident, fericit sau nefericit, ori chiar o întâlnire neprevăzută să cântărească mai greu în sentimentul nostru de identitate decât apartenenţa la o moştenire milenară. Să ne imaginăm cazul unui sârb şi al unei musulmane care s-ar fi cunoscut, acum douăzeci de ani[1], într-o cafenea din Sarajevo şi care s-ar fi iubit, apoi s-ar fi căsătorit. Niciodată ei nu vor mai putea avea aceeaşi percepţie asupra identităţii lor ca un cuplu integral sârb sau musulman; viziunea lor asupra credinţei, precum şi asupra patriei nu va mai fi aceeaşi. Fiecare dintre ei va purta în continuare în interiorul său apartenenţele pe care părinţii i le-au lăsat moştenire la naştere, însă nu le va mai

1. Cartea lui Amin Maalouf a fost publicată la editura Bernard Grasset în 1998, la şase ani de la independenţa Bosniei şi Herţegovinei. Deci perioada invocată aici de el este cea de dinaintea destrămării Iugoslaviei (n. tr.).

percepe în acelaşi mod, nu le va mai acorda acelaşi loc.

Dar să nu părăsim încă Sarajevo. Să rămânem acolo, cu gândul, pentru o anchetă imaginară. Să observăm, pe stradă, un om de vreo cincizeci de ani.

Prin 1980, acest om ar fi proclamat: „Sunt iugoslav!", cu mândrie şi fără să stea pe gânduri; chestionat ceva mai în detaliu, ar fi precizat că locuieşte în Republica Socialistă Bosnia şi Herţegovina şi că provine, incidental, dintr-o familie de tradiţie musulmană.

Acelaşi om, întâlnit doisprezece ani mai târziu, în toiul războiului, ar fi răspuns spontan şi viguros: „Sunt musulman!". Probabil că şi-ar fi lăsat chiar să crească barba regulamentară. Ar fi adăugat de îndată că e bosniac şi n-ar fi apreciat prea mult dacă i-am fi reamintit că odinioară se declara cu mândrie iugoslav.

Astăzi, întrebat pe stradă, omul nostru s-ar declara mai întâi bosniac, apoi musulman; ar preciza că e în drum spre moschee; dar ar ţine şi să spună că ţara lui face parte din Europa şi că speră să o vadă într-o zi aderând la Uniunea Europeană.

Acelaşi personaj, dacă îl vom regăsi în acelaşi loc peste douăzeci de ani, cum va dori oare să se definească? Pe care dintre apartenenţele sale o

va aşeza pe primul loc? Va fi european? Musulman? Bosniac? Altceva? Balcanic, poate?

Nu mă voi hazarda să fac pronosticuri. Toate aceste elemente fac efectiv parte din identitatea sa. Acest om e născut într-o familie de tradiţie musulmană; el aparţine prin limba lui slavilor de sud, care au fost odată reuniţi în cadrul aceluiaşi stat, iar astăzi nu mai sunt; trăieşte într-un ţinut care a fost când otoman, când austriac şi care a avut locul lui în marile drame ale istoriei europene. În fiecare epocă, una sau alta dintre apartenenţele sale s-a inflamat atât de mult, dacă pot să spun aşa, încât le-a ocultat pe toate celelalte şi s-a confundat cu întreaga sa identitate. I s-au spus, în cursul vieţii sale, tot felul de legende. Că era proletar şi nimic altceva. Că era iugoslav şi nimic altceva. Şi, mai recent, că era musulman şi nimic altceva; şi a putut fi chiar făcut să creadă, timp de câteva luni dificile, că avea mai multe lucruri în comun cu oamenii din Kabul decât cu cei din Trieste!

În toate epocile, s-au găsit oameni care să considere că există o singură apartenenţă majoră, superioară în asemenea măsură celorlalte în orice circumstanţe, încât poate fi numită în mod legitim „identitate". Pentru unii, naţiunea; pentru alţii, religia sau clasa. Dar e suficient să ne plimbăm

privirea asupra diferitelor conflicte care se desfăşoară în toată lumea ca să ne dăm seama că nicio apartenenţă nu prevalează în mod absolut. Acolo unde oamenii îşi simt religia ameninţată, apartenenţa religioasă pare a rezuma întreaga lor identitate. Dar dacă sunt ameninţate limba lor maternă şi grupul lor etnic, atunci se luptă cu înverşunare împotriva propriilor coreligionari. Şi turcii, şi kurzii sunt musulmani, dar diferă prin limbă; este oare conflictul lor mai puţin sângeros? Hutu şi tutsi sunt catolici şi vorbesc aceeaşi limbă; i-a împiedicat asta să se masacreze? Şi cehii, şi slovacii sunt catolici; a favorizat asta viaţa lor în comun?

Am dat toate aceste exemple pentru a insista asupra faptului că, dacă există, în orice moment, între elementele care constituie identitatea fiecăruia o anumită ierarhie, aceasta nu este imuabilă, ea se schimbă în timp şi modifică în profunzime comportamentele.

Apartenenţele care contează în viaţa fiecăruia nu sunt de altfel întotdeauna acelea, considerate majore, care ţin de limbă, de culoarea pielii, de naţionalitate, de clasă sau de religie. Să luăm cazul unui homosexual italian din perioada fascismului. Pentru el, îmi imaginez că acest aspect specific al personalităţii sale avea importanţa sa, dar nu mai mult decât activitatea sa profesională,

alegerile sale politice sau credințele sale religioase. Dintr-odată, represiunea statală se abate asupra lui, se simte amenințat cu umilirea; cu deportarea, cu moartea – alegând acest exemplu, fac evident apel la anumite reminiscențe literare și cinematografice. Deci acest om, care cu câțiva ani înainte fusese patriot și poate naționalist, nu mai putea de acum să se bucure văzând cum defilează trupele italiene, ajungând probabil chiar să le dorească înfrângerea. Din cauza persecuției, preferințele lui sexuale aveau să câștige întâietatea în raport cu celelalte apartenențe, eclipsând chiar apartenența națională care, la momentul respectiv, atingea totuși paroxismul. Doar după război, într-o Italie mai tolerantă, omul nostru s-ar fi simțit din nou cu desăvârșire italian.

Adesea, identitatea proclamată se calchiază – în negativ – după cea a adversarului. Un irlandez catolic se diferențiază de englezi în primul rând prin religie, dar, în fața monarhiei, se va declara republican, iar dacă nu cunoaște suficient de bine gaelica, măcar va vorbi engleza în felul său; un lider catolic care s-ar exprima cu accent de Oxford ar apărea aproape ca un renegat.

Și aici ar fi zeci de exemple pentru a ilustra complexitatea – câteodată amuzantă, deseori tragică – a mecanismelor identității. Voi prezenta

mai multe de-a lungul paginilor care urmează, pe unele succint, pe altele mai în detaliu; mai ales pe cele care privesc regiunea de unde provin eu – Orientul Apropiat, Mediterana, lumea arabă și, în primul rând, Libanul. O țară unde ești mereu adus în situația de a-ți pune întrebări cu privire la propriile apartenențe, la propriile origini, la raporturile pe care le ai cu ceilalți și la locul pe care poți să-l ocupi sub soare sau la umbră.

2

Mi se întâmplă câteodată să-mi fac ceea ce aș numi „un examen de identitate", așa cum alții își fac un examen de conștiință. Scopul meu nefiind – de bună seamă – să regăsesc în mine vreo apartenență „esențială" în care să mă pot recunoaște, atitudinea pe care o adopt e cea opusă: scotocesc prin memorie pentru a scoate la suprafață cât mai multe elemente ale identității mele, le asamblez, le ordonez, nu reneg niciunul.

Eu provin dintr-o familie originară din sudul arabic, implantată în muntele libanez de secole și care s-a răspândit de atunci, prin migrații succesive, în diverse colțuri ale lumii, din Egipt până în Brazilia și din Cuba până în Australia. Ea se mândrește că a fost mereu atât arabă, cât și creștină, probabil din secolul al II-lea sau al III-lea – altfel spus, cu mult înainte de emergența islamului și chiar înainte ca Occidentul să se fi convertit la creștinism.

Faptul de a fi creştin şi de a avea ca limbă maternă araba, care este limba sacră a islamului, este unul dintre paradoxurile fundamentale care mi-au modelat identitatea. Vorbirea acestei limbi ţese pentru mine legături cu toţi cei care o folosesc zilnic în rugăciunile lor şi care, în marea lor majoritate, o cunosc mai puţin temeinic decât mine; atunci când te găseşti în Asia Centrală şi întâlneşti un bătrân erudit în pragul unei medrese timuride, e de ajuns să i te adresezi în arabă pentru ca el să se simtă într-un mediu prietenos şi să vorbească din inimă cum nu s-ar hazarda niciodată să o facă în rusă sau în engleză.

Această limbă ne este comună, lui, mie şi unui număr de peste un miliard de alte persoane. Pe de altă parte, apartenenţa mea la creştinism – indiferent dacă e profund religioasă sau doar sociologică, nu despre asta e vorba aici – creează şi ea o legătură semnificativă între mine şi cele circa două miliarde de creştini din toată lumea. Multe lucruri mă separă de fiecare creştin, ca şi de fiecare arab şi de fiecare musulman, dar există, de asemenea, cu fiecare dintre ei o înrudire de netăgăduit, într-un caz religioasă şi intelectuală, iar în celălalt lingvistică şi culturală.

Acestea fiind spuse, faptul de a fi în acelaşi timp arab şi creştin este o situaţie extrem de specifică, foarte minoritară şi nu întotdeauna uşor

de asumat; ea marchează profund şi durabil persoana; în ceea ce mă priveşte, nu voi nega că ea a fost determinantă în majoritatea deciziilor pe care a trebuit să le iau în viaţa mea, inclusiv în aceea de a scrie această carte.

Astfel, examinând separat aceste două elemente ale identităţii mele, mă simt apropiat, fie prin limbă, fie prin religie, de jumătate din omenire; luând aceleaşi două criterii simultan, mă trezesc confruntat cu propria-mi specificitate.

Aş putea relua aceeaşi observaţie cu alte apartenenţe: faptul de a fi francez îl împărtăşesc cu vreo şaizeci de milioane de persoane; faptul de a fi libanez, cu opt până la zece milioane de persoane, socotind şi diaspora; dar faptul de a fi simultan francez şi libanez cu câte persoane îl împărtăşesc? Cu cel mult câteva mii.

Fiecare dintre apartenenţele mele mă leagă de un mare număr de persoane; totuşi, cu cât sunt mai numeroase apartenenţele pe care le iau în calcul, cu atât identitatea mea se dovedeşte a fi mai specifică.

Dacă aş vorbi puţin mai mult despre originile mele, ar trebui să precizez că sunt născut în sânul comunităţii numite greco-catolică, sau melchită, care recunoaşte autoritatea papei, rămânând în acelaşi timp fidelă anumitor rituri bizantine. Văzută de departe, această apartenenţă nu este decât un

detaliu, o curiozitate; văzută de aproape, este un aspect determinant al identităţii mele: într-o ţară precum Libanul, unde comunităţile cele mai importante s-au luptat mult timp pentru teritoriul lor şi pentru partea lor de putere, membrii comunităţilor foarte minoritare cum este a mea au pus rareori mâna pe arme şi au fost primii care s-au exilat. În ceea ce mă priveşte, am refuzat întotdeauna să mă implic în acest război pe care l-am considerat absurd şi suicidar; dar această judecată, această privire distantă, acest refuz de a pune mâna pe arme nu sunt lipsite de legătură cu apartenenţa mea la o comunitate marginalizată.

Aşadar, melchit. Cu toate acestea, dacă cineva s-ar amuza într-o zi căutându-mi numele în registrele stării civile – care, cum puteţi bănui, în Liban sunt realizate în funcţie de apartenenţa religioasă –, nu mă va găsi menţionat la melchiţi, ci în registrul protestanţilor. Din ce motiv? Ar fi prea lung de povestit. Mă voi mulţumi să spun aici că în familia noastră existau două tradiţii religioase rivale şi că, de-a lungul întregii mele copilării, am fost martorul acestor tensiuni. Martor şi câteodată chiar miză: dacă am fost înscris la şcoala franceză, cea a fraţilor iezuiţi, e pentru că mama mea, catolică fermă, voia să mă sustragă influenţei protestante care prevala atunci în familia

mea paternă, unde, în mod tradițional, copiii erau direcționați spre școlile americane sau engleze; din cauza acestui conflict sunt eu astăzi francofon, ca o consecință a acestui fapt am venit să mă instalez, în timpul războiului din Liban, la Paris, nu la New York, la Vancouver sau la Londra și am început să scriu în franceză.

Să înșir oare și alte detalii despre identitatea mea? Să vorbesc despre bunica mea turcoaică, despre soțul ei maronit din Egipt și despre celălalt bunic, mort cu mult înainte de nașterea mea, despre care mi s-a spus că era poet, liber-cugetător, poate francmason și, în orice caz, anticlerical vehement? Să merg înapoi în timp până la acel stră-stră-stră-unchi al meu care a fost primul traducător al lui Molière în arabă și datorită căruia, în 1848, acesta a fost jucat pe scena unui teatru otoman?

Nu, e de-ajuns, mă opresc aici, pentru a întreba: aceste câteva elemente disparate care mi-au modelat identitatea și mi-au schițat, în linii mari, itinerarul cu câți dintre semenii mei le am în comun? Cu foarte puțini. Poate chiar cu niciunul. Și bine-înțeles că asupra acestui fapt aș vrea să insist: datorită fiecăreia dintre apartenențele mele, luată separat, am o anumită înrudire cu mulți dintre semenii mei; datorită acelorași criterii, luate

împreună, am propria identitate, care nu se confundă cu nicio alta.

Extrapolând puţin, voi spune: cu fiecare fiinţă umană am câteva apartenenţe comune; dar cu nicio persoană din lume nu am în comun toate apartenenţele mele, nici măcar o mare parte dintre acestea; din zecile de criterii pe care aş putea să le înşir, ar fi suficiente câteva pentru ca identitatea mea specifică să fie clar stabilită, diferită de a altuia, chiar de a propriului meu fiu sau de a tatălui meu.

Înainte de a mă porni să scriu paginile precedente, am ezitat mult. Trebuia oare să mă lungesc atât, încă de la începutul cărţii, cu propriul meu caz?

Pe de o parte, ţineam să spun, folosindu-mă de exemplul care mi-e cel mai familiar, în ce fel, cu ce criterii de apartenenţă putem să ne afirmăm atât legăturile cu semenii, cât şi propria specificitate. Pe de altă parte, ştiam că, pe cât mergi mai departe în analiza unui caz particular, pe atât rişti mai mult să ţi se obiecteze că e un caz particular şi atât.

În cele din urmă, am făcut pasul, convins că orice persoană de bună-credinţă care ar căuta să-şi facă „examenul de identitate" nu ar întârzia să descopere că reprezintă, la fel ca mine, un caz particular. Toată umanitatea e făcută doar din

cazuri particulare, viața e creatoare de diferențe și, dacă există „reproducere", aceasta nu este niciodată identică. Fiecare persoană, fără nicio excepție, este înzestrată cu o identitate compozită; i-ar fi suficient să-și pună câteva întrebări pentru a scoate la lumină fracturi uitate, ramificații nebănuite și pentru a descoperi că e complexă, unică, de neînlocuit.

Tocmai asta caracterizează identitatea fiecăruia: este complexă, unică, de neînlocuit, nu se confundă cu nicio altă identitate. Dacă insist așa de mult este din cauza acelei obișnuințe de gândire atât de răspândite încă și, după părerea mea, atât de pernicioase conform căreia, pentru a ne afirma identitatea, ar trebui pur și simplu să spunem „sunt arab", „sunt francez", „sunt negru", „sunt sârb", „sunt musulman", „sunt evreu"; cel care își înșiră, cum am făcut eu, apartenențele multiple este imediat acuzat că vrea să-și „diluieze" identitatea într-o supă indigestă unde toate culorile s-ar pierde. Totuși, eu încerc să spun contrariul. Nu că toți oamenii sunt la fel, ci că fiecare este diferit. Probabil că un sârb este diferit de un croat, dar fiecare sârb este la fel de diferit de orice alt sârb și fiecare croat este diferit de orice alt croat. Iar dacă un creștin libanez este diferit de un musulman libanez, eu nu cunosc doi creștini libanezi care să fie identici, nici doi

musulmani, tot aşa cum nu există pe lume doi francezi, doi africani, doi arabi sau doi evrei care să fie identici. Persoanele nu sunt interşanjabile şi putem găsi frecvent, în sânul uneia şi aceleiaşi familii rwandeze sau irlandeze sau libaneze sau algeriene sau bosniace, între doi fraţi care au trăit în acelaşi mediu, diferenţe minime în aparenţă, dar care îi vor determina să reacţioneze, în materie de politică, religie sau viaţă cotidiană, diametral opus unul în raport cu celălalt; astfel de diferenţe vor face chiar din unul dintre ei un ucigaş, iar din celălalt un om al dialogului şi concilierii.

Puţini oameni s-ar gândi să conteste explicit toate cele spuse mai sus. Dar ne comportăm toţi ca şi cum lucrurile ar sta altfel. Din comoditate, îi înglobăm pe oamenii cei mai diferiţi în acelaşi cuvânt şi tot din comoditate le atribuim crime, acţiuni colective, opinii colective – „sârbii au masacrat...", „englezii au devastat...", „evreii au confiscat... , „negrii au incendiat...", „arabii refuză...". Fără vreo emoţie, emitem judecăţi despre o populaţie sau alta care ar fi „harnică", „pricepută" sau „leneşă", „suspicioasă", „ipocrită", „mândră" sau „încăpăţânată", iar asta se termină câteodată cu sânge.

Ştiu că nu e realist să aşteptăm de la toţi contemporanii noştri să-şi modifice de azi pe mâine

obișnuințele de exprimare. Dar mi se pare important ca fiecare dintre noi să devină conștient de faptul că vorbele sale nu sunt inocente și că ele contribuie la perpetuarea unor prejudecăți care s-au dovedit a fi, de-a lungul Istoriei, perverse și ucigașe.

Căci privirea noastră îi închide adesea pe ceilalți în cele mai limitate apartenențe ale lor și tot privirea noastră îi poate elibera.

3

Identitatea nu este atribuită o dată pentru totdeauna, ea se construieşte şi se transformă de-a lungul întregii existenţe. Numeroase cărţi au afirmat deja acest lucru şi l-au explicat pe larg, însă nu este inutil să-l subliniez din nou: elementele identităţii noastre pe care deja le avem în noi la naştere nu sunt foarte numeroase – câteva caracteristici fizice, sexul, culoarea... Şi chiar şi în privinţa acestora, de altfel, nu totul este înnăscut. Deşi este evident că nu mediul social determină sexul, el stabileşte totuşi sensul acestei apartenenţe; a te naşte fată la Kabul nu are aceeaşi semnificaţie cu a te naşte fată la Oslo, nu-ţi trăieşti în acelaşi fel feminitatea, nici vreun alt element al propriei identităţi...

În ceea ce priveşte culoarea, am putea formula o remarcă similară. A te naşte negru la New York nu are aceeaşi semnificaţie cu a te naşte negru în Lagos, Pretoria sau Luanda, aproape că am putea spune că nu e vorba de aceeaşi culoare, din

punct de vedere identitar. Pentru un copil care vede lumina zilei în Nigeria, elementul cel mai determinant pentru identitatea sa nu este a fi negru mai degrabă decât alb, ci a fi yoruba, de exemplu, mai degrabă decât hausa. În Africa de Sud, a fi negru sau alb rămâne un element semnificativ al identității; dar apartenența etnică – zulu, xhosa etc. – este cel puțin la fel de semnificativă. În Statele Unite, a descinde dintr-un strămoș yoruba mai degrabă decât dintr-unul hausa este total indiferent; originea etnică este determinantă pentru identitate mai ales la albi – italieni, englezi, irlandezi sau alții. Totodată, o persoană care ar avea printre strămoșii săi atât albi, cât și negri ar fi considerată „neagră" în Statele Unite, în timp ce în Africa de Sud sau în Angola ar fi considerată „metisă".

De ce noțiunea de metisaj este luată în considerare în anumite țări și în altele nu? De ce apartenența etnică este determinantă în anumite societăți și în altele nu? S-ar putea avansa, pentru fiecare caz, diverse explicații mai mult sau mai puțin convingătoare. Dar nu asta mă preocupă în această etapă. Am menționat aceste exemple doar pentru a insista asupra faptului că nici măcar culoarea și sexul nu sunt elemente „absolute" de identitate... Cu atât mai mult, toate celelalte elemente sunt și mai relative.

Pentru a evalua importanţa a ceea ce este cu adevărat înnăscut dintre elementele identităţii, există un joc mental extrem de revelator: să ne imaginăm un sugar pe care l-am lua din mediul său chiar în clipa naşterii pentru a-l plasa într-un mediu diferit; am compara apoi diversele „identităţi" pe care le-ar putea dobândi, luptele pe care le-ar avea de dus şi cele de care ar fi ferit... Mai este oare nevoie să precizez că nu ar avea nicio amintire legată de religia „sa" de origine, nici de naţiunea „sa", nici de limba „sa" şi că s-ar putea trezi că luptă cu înverşunare împotriva celor care ar fi trebuit să fie ai săi?

Este clar că ceea ce determină apartenenţa unei persoane la un grup dat este în principal influenţa celuilalt; influenţa apropiaţilor – rude, compatrioţi, coreligionari –, care caută să-şi aproprieze persoana, şi influenţa celor potrivnici, care încearcă să o excludă. Fiecare dintre noi trebuie să-şi croiască un drum printre căile pe care este împins să meargă şi cele care-i sunt interzise sau pe care sunt semănate capcane în care să calce. Nu este de la bun început el însuşi, nu se mulţumeşte să „conştientizeze" ceea ce este, ci devine ceea ce este; nu se mulţumeşte să-şi „conştientizeze" identitatea, ci o dobândeşte pas cu pas.

Formarea începe foarte devreme, încă din copilăria mică. În mod voluntar sau nu, ai săi îl modelează, îl şlefuiesc, îi insuflă credinţe familiale, rituri, atitudini, convenţii, limba maternă, bineînţeles, apoi frici, aspiraţii, prejudecăţi, resentimente, precum şi diverse sentimente de apartenenţă, dar şi de non-apartenenţă.

Şi tot foarte devreme, acasă, la şcoală sau pe strada vecină, survin primele jurnituri. Ceilalţi îl fac să simtă, prin cuvintele lor, prin privirile lor, că e sărac, sau infirm, sau mic de statură, sau „lungan", sau oacheş, sau prea blond, sau circumcis, sau necircumcis, sau orfan – nenumăratele diferenţe, minime sau majore, care trasează contururile fiecărei personalităţi, făuresc comportamentele, opiniile, temerile, ambiţiile, care adesea se dovedesc a fi eminamente formatoare, dar care uneori rănesc pentru totdeauna.

Aceste răni determină, în fiecare etapă a vieţii, atitudinea oamenilor faţă de apartenenţele lor şi ierarhia acestora. Atunci când ai fost hărţuit din cauza religiei tale, când ai fost umilit ori ridiculizat din cauza pielii tale, a accentului tău sau a hainelor tale peticite, nu vei uita niciodată. Am insistat constant până acum asupra faptului că identitatea e compusă din multiple apartenenţe; dar este indispensabil să insist în aceeaşi măsură

asupra faptului că este una şi că o trăim ca pe un tot. Identitatea unei persoane nu este o juxtapunere de apartenenţe autonome, nu este un „mozaic", ci este un desen pe o piele întinsă; e suficient ca o singură apartenenţă să fie atinsă şi întreaga persoană vibrează.

Avem deseori tendinţa să ne recunoaştem, de altfel, în apartenenţa noastră cea mai atacată; câteodată, când nu simţim că avem forţa să o apărăm, o disimulăm, astfel încât ea rămâne în adâncurile noastre, pitită în umbră, aşteptându-şi revanşa; însă, indiferent dacă o asumăm sau o ascundem, dacă o proclamăm discret sau zgomotos, cu ea ne identificăm. Apartenenţa în cauză – culoarea, religia, limba, clasa... – invadează atunci întreaga identitate. Cei care o împărtăşesc se simt solidari, se reunesc, se mobilizează, se încurajează reciproc, îi atacă „pe cei din faţă". Pentru ei, „a-şi afirma identitatea" devine fără îndoială un act de curaj, un act eliberator...

În sânul fiecărei comunităţi rănite apar în mod firesc lideri. Turbaţi sau calculaţi, aceştia ţin discursurile belicoase care pun balsam pe răni. Ei spun că respectul, care este o datorie, nu trebuie cerşit de la ceilalţi, ci trebuie să le fie impus. Promit victorie sau răzbunare, inflamează spiritele şi folosesc câteodată mijloacele extreme la care unii dintre confraţii lor răniţi poate au visat

în secret. De-aici înainte, decorul este aranjat, războiul poate să înceapă. Orice s-ar întâmpla, „ceilalți" au meritat-o, „noi" ne amintim precis „tot ce ne-au făcut să îndurăm" din cele mai vechi timpuri și până azi. Toate crimele, toate nelegiuirile, toate umilințele, toate spaimele, nume, date, cifre.

Pentru că am trăit într-o țară în război, într-un cartier supus unui bombardament provenind din cartierul vecin, pentru că am petrecut o noapte sau două într-un subsol transformat în adăpost, împreună cu tânăra mea soție însărcinată și băiețelul meu, cu bubuitul exploziilor afară, iar înăuntru nenumărate zvonuri despre iminența unui atac, precum și nenumărate povești despre familii măcelărite, știu cu certitudine că frica ar putea duce pe oricine la crimă. Dacă, în locul zvonurilor mincinoase, s-ar fi comis în cartierul meu un masacru real, mi-aș fi păstrat oare multă vreme sângele-rece? Dacă, în loc să petrec două zile în acel adăpost, ar fi trebuit să stau acolo o lună, oare aș fi refuzat să țin arma care mi-ar fi fost pusă în mâini?

Prefer să nu-mi pun aceste întrebări cu prea multă insistență. Am avut șansa de a nu fi prea greu încercat, am avut șansa să ies foarte repede din pârjol cu ai mei nevătămați, am avut șansa să-mi păstrez mâinile curate și conștiința curată.

Dar spun „şansă", da, pentru că lucrurile s-ar fi putut petrece cu totul altfel dacă, la începutul războiului din Liban, aş fi avut şaisprezece ani în loc de douăzeci şi şase, dacă aş fi pierdut o fiinţă dragă, dacă aş fi aparţinut unui alt mediu social, unei alte comunităţi...

După fiecare nou masacru etnic, ne întrebăm, pe bună dreptate, cum ajung nişte fiinţe umane să comită astfel de atrocităţi. Unele izbucniri violente ni se par de neînţeles, logica lor pare indescifrabilă. Atunci vorbim de nebunie ucigaşă, de nebunie sângeroasă, ancestrală, ereditară. Într-un sens, e fără îndoială nebunie. Când un om, altfel întreg la minte, se transformă de la o zi la alta în ucigaş, nebunia este evidentă. Dar, când criminalii sunt cu miile, cu milioanele, când fenomenul se reproduce dintr-o ţară în alta, în sânul unor culturi diferite, la adepţi ai tuturor religiilor, ca şi la cei care nu practică niciuna, a spune „nebunie" nu mai este suficient. Ceea ce numim cu comoditate „nebunie ucigaşă" este această tendinţă a semenilor noştri de a se transforma în ucigaşi atunci când îşi simt „tribul" ameninţat. Sentimentul de frică sau de insecuritate nu se supune mereu unor consideraţii raţionale, uneori este exagerat sau chiar paranoic; dar, din momentul în care unei populaţii îi e frică, realitatea fricii trebuie luată în considerare în mai mare măsură decât realitatea ameninţării.

Nu cred că una sau alta dintre apartenențele etnice, religioase, naționale sau de alt fel predispune la crimă. E de ajuns să trecem în revistă evenimentele din ultimii ani pentru a constata că orice comunitate umană, cu condiția să se simtă umilită sau amenințată în existența sa, va avea tendința de a produce criminali, care vor comite cele mai cumplite atrocități cu convingerea că sunt îndreptățiți, că merită Cerul și admirația apropiaților. În fiecare dintre noi există un Mr. Hyde; totul este să împiedicăm îndeplinirea condițiilor în care monstrul iese la suprafață.

Nu mă voi hazarda să furnizez o explicație universală tuturor masacrelor, și cu atât mai puțin să propun un remediu miraculos. Nu cred mai mult în soluțiile simpliste decât în identitățile simpliste. Lumea e o mașinărie complexă care nu se demontează cu o șurubelniță. Ceea ce nu trebuie să ne oprească să observăm, să încercăm să înțelegem, să speculăm, să discutăm și să sugerăm câteodată cutare sau cutare cale de reflecție.

Cea care se regăsește în filigran pe tot parcursul acestei cărți ar putea fi formulată după cum urmează: dacă oamenii din toate țările, de toate condițiile, de toate credințele se transformă așa de ușor în masacratori, dacă fanaticii de toate soiurile reușesc așa de ușor să se impună ca apărători

ai identității, asta se întâmplă întrucât concepția „tribală" asupra identității, care domină încă în întreaga lume, favorizează o astfel de derivă; o concepție moștenită din conflictele trecutului, pe care mulți dintre noi ar respinge-o dacă ar examina-o mai îndeaproape, dar la care continuăm să aderăm din obișnuință, din lipsă de imaginație sau din resemnare, contribuind astfel, fără să vrem, la dramele de care mâine vom fi sincer bulversați.

4

De la începutul acestei cărți vorbesc despre identități „ucigașe" – această denumire nu mi se pare abuzivă în măsura în care concepția pe care o denunț, cea care reduce identitatea la o singură apartenență, îi fixează pe oameni într-o atitudine părtinitoare, sectară, intolerantă, dominatoare, câteodată suicidară și îi transformă foarte adesea în criminali sau în partizani ai criminalilor. Viziunea lor asupra lumii este din această cauză părtinitoare și distorsionată. Cei care aparțin aceleiași comunități ca noi sunt „ai noștri", ne vrem solidari cu destinul lor, dar ne permitem să fim și tiranici față de ei; dacă îi considerăm „călduți", îi denunțăm, îi terorizăm, îi pedepsim ca „trădători" și „renegați". Cât despre ceilalți, cei din tabăra opusă, nu încercăm niciodată să ne punem în locul lor, ne ferim cu strășnicie să ne întrebăm dacă, în ceea ce privește cutare sau cutare problemă, s-ar putea să nu fie întru totul vinovați, evităm să ne lăsăm înduioșați de lamentațiile lor,

de suferinţele lor, de injustiţiile cărora le-au căzut victime. Contează doar punctul de vedere pe care îl au ai „noştri", care este adesea al celor mai militanţi din comunitate, al celor mai demagogi, al celor mai furioşi.

Invers, din momentul în care ne concepem identitatea ca fiind compusă din apartenenţe multiple, unele legate de o istorie etnică, altele nu, unele legate de o tradiţie religioasă, altele nu, din momentul în care o vedem în noi înşine, în propriile noastre origini, în traiectoria noastră, diverse confluenţe, diverse contribuţii, diverse metisaje, diverse influenţe subtile şi contradictorii, se creează un raport diferit cu ceilalţi, dar şi cu propriul nostru „trib". Nu mai există doar „noi" şi „ei" – două armate gata de luptă, care se pregătesc pentru următoarea confruntare, pentru următoarea revanşă. Din acest moment, sunt de partea „noastră" persoane cu care nu avem până la urmă decât foarte puţine lucruri în comun, iar de partea „lor", persoane de care este posibil să ne simţim extrem de apropiaţi.

Dar, pentru a reveni la atitudinea precedentă, ne putem imagina cu uşurinţă cum poate aceasta să-i ducă pe oameni la cele mai rele extreme: dacă au sentimentul că „ceilalţi" constituie o ameninţare pentru etnia, religia sau naţiunea lor, tot ce ar putea face pentru a îndepărta această ameninţare

li se pare perfect legitim; chiar şi atunci când ajung să comită masacre, ei sunt convinşi că e vorba de o măsură necesară pentru a proteja viaţa celor care le sunt apropiaţi. Şi, cum toţi cei care gravitează în jurul lor le împărtăşesc acest sentiment, cei ce comit masacre au adesea conştiinţa împăcată şi se miră când aud că sunt numiţi criminali. Ei jură că nu pot fi criminali, de vreme ce încearcă doar să-şi protejeze bătrâna mamă, fraţii, surorile şi copiii.

Acest sentiment de a acţiona pentru supravieţuirea alor săi, de a fi mânat de rugăciunile lor şi de a fi, dacă nu pe moment, cel puţin pe termen lung, în situaţie de legitimă apărare este o caracteristică comună a tuturor celor care, de-a lungul ultimilor ani, în diverse colţuri ale lumii, din Rwanda până în fosta Iugoslavie, au comis crimele cele mai abominabile.

Nu este vorba despre câteva cazuri izolate, lumea e plină de comunităţi rănite, care mai îndură şi azi persecuţii sau care păstrează amintirea unor suferinţe vechi; şi care visează să obţină răzbunare. Nu putem rămâne insensibili la calvarul lor, nu putem decât să arătăm compasiune în faţa dorinţei lor de a-şi vorbi liber limba, de a-şi practica fără teamă religia sau de a-şi prezerva tradiţiile. Dar de la compasiune alunecăm adesea către complezenţă. Celor care au suferit din cauza aroganţei

coloniale, a rasismului, a xenofobiei le iertăm excesele propriei aroganţe naţionaliste, ale propriului rasism şi propriei xenofobii şi prin asta ne dezinteresăm de soarta victimelor lor, cel puţin atâta vreme cât sângele nu a curs în valuri.

Căci niciodată nu ştim unde se opreşte legitima afirmare a identităţii şi unde începe încălcarea drepturilor celorlalţi! Nu spuneam puţin mai sus că termenul „identitate" este un „prieten fals"? Începe prin a reflecta o aspiraţie legitimă şi brusc devine un instrument de luptă. Glisarea de la un sens la altul este imperceptibilă, parcă naturală, şi toţi ne lăsăm amăgiţi de ea câteodată. Denunţăm o injustiţie, apărăm drepturile unei populaţii care suferă şi ne trezim a doua zi complici la un carnaj.

Toate masacrele care au avut loc în cursul ultimilor ani, precum şi majoritatea conflictelor sângeroase au legătură cu „dosare" identitare complexe şi extrem de vechi; uneori, victimele sunt exact aceleaşi, dintotdeauna; alteori, raporturile se inversează, călăii de ieri devin victime şi victimele se transformă în călăi. Trebuie spus că înseşi aceste cuvinte nu au un sens decât pentru observatorii exteriori; pentru cei care sunt direct implicaţi în aceste conflicte identitare, pentru cei care au suferit, pentru cei cărora le-a fost frică, există doar

„noi" și „ei", insulta și reparația, nimic altceva! „Noi" suntem evident și prin definiție victime inocente, iar „ei" sunt evident vinovați, vinovați de mult timp și indiferent de ce ar putea să îndure în prezent.

Și, atunci când privirea noastră – cea a observatorilor exteriori, vreau să spun – se amestecă în acest joc pervers, atunci când punem o anumită comunitate în rolul mielului și o alta în rolul lupului, ceea ce facem, fără să știm, este să acordăm dinainte impunitate crimelor unora. Am văzut chiar, în conflicte recente, unele facțiuni comițând atrocități împotriva propriei populații, pentru că știau că opinia publică internațională îi va acuza spontan pe adversarii lor.

La această formă de complezență se adaugă o alta, la fel de nefericită. Cea a eternilor sceptici care, la fiecare nou masacru identitar, se grăbesc să decreteze că situația a fost aceeași încă din zorii Istoriei și că ar fi iluzoriu și naiv să sperăm că lucrurile se vor schimba. Masacrele etnice sunt uneori tratate, conștient sau nu, ca niște crime pasionale colective, sigur, regretabile, dar de înțeles și, în orice caz, inevitabile, căci sunt „inerente naturii umane"...

Această atitudine de acceptare a crimei a cauzat deja mult rău, iar realismul de la care se reclamă

îmi pare impostor. Că la ora actuală concepţia „tribală" despre identitate este cea care încă prevalează în întreaga lume şi nu doar în cazul fanaticilor este, vai, purul adevăr. Dar multe concepţii care azi nu mai sunt acceptabile au prevalat timp de secole, precum supremaţia „naturală" a bărbatului faţă de femeie, ierarhizarea raselor sau chiar, mai aproape de noi, apartheidul şi diversele segregaţii. Multă vreme şi tortura a fost considerată „naturală" în practica justiţiei, iar sclavagismul a părut timp îndelungat o realitate a vieţii, pe care marile minţi ale trecutului se fereau să o pună la îndoială.

Apoi, o serie de idei noi au reuşit încetul cu încetul să se impună: ideea că orice om are drepturi care trebuie definite şi respectate; ideea că femeile trebuie să aibă aceleaşi drepturi ca bărbaţii; ideea că şi natura merită să fie prezervată; ideea că există, pentru toţi oamenii, interese comune, în domenii din ce în ce mai numeroase – mediul înconjurător, pacea, schimburile internaţionale, lupta contra marilor flageluri; ideea că este posibil sau chiar că trebuie să se intervină în treburile interne ale ţărilor atunci când drepturile de bază ale fiinţei umane nu sunt respectate...

Asta pentru a spune că ideile care au prevalat de-a lungul Istoriei nu sunt neapărat cele care ar trebui să prevaleze şi în deceniile următoare. Când

apar realităţi noi, trebuie să ne reconsiderăm atitudinile, obişnuinţele; câteodată, când aceste realităţi apar prea repede, mentalităţile noastre rămân în urmă şi ne trezim că luptăm împotriva incendiilor stropindu-le cu produse inflamabile.

În era mondializării, cu această amalgamare accelerată, vertiginoasă, care ne cuprinde pe toţi, se impune o nouă concepţie asupra identităţii – de urgenţă! Nu ne putem mulţumi să impunem miliardelor de oameni dezorientaţi alegerea între afirmarea exagerată a identităţii lor şi pierderea oricărei identităţi, între integrism şi dezintegrare. Or, concepţia care prevalează încă în acest domeniu exact asta implică. Dacă nu sunt încurajaţi contemporanii noştri să-şi asume apartenenţele multiple, dacă nu-şi pot concilia nevoia de identitate cu o deschidere sinceră şi decomplexată faţă de culturile diferite, dacă se simt constrânşi să aleagă între negarea de sine şi negarea celuilalt, vom fi pe cale să formăm legiuni de nebuni sangvinari, legiuni de rătăciţi.

Însă aş vrea să revin pentru câteva momente asupra anumitor exemple pe care le-am dat chiar la începutul cărţii: un bărbat cu mamă sârboaică şi tată croat, dacă reuşeşte să-şi asume dubla apartenenţă, nu va lua niciodată parte la niciun masacru etnic, la nicio „purificare"; un bărbat cu

mamă hutu şi cu tată tutsi, dacă se simte capabil să-şi asume aceste două „confluenţe" care l-au făcut să vină pe lume, nu va participa niciodată la un măcel sau la un genocid; iar tânărul franco-algerian pe care l-am evocat mai sus, precum şi acel tânăr germano-turc nu se vor regăsi niciodată de partea fanaticilor dacă vor reuşi să-şi trăiască identitatea compozită cu serenitate.

Şi aici, am greşi dacă am vedea în aceste exemple doar nişte cazuri extreme. Pretutindeni unde azi trăiesc laolaltă grupuri umane care diferă unele de altele prin religie, culoare, limbă, etnie sau naţionalitate, pretutindeni unde se dezvoltă tensiuni, mai mult sau mai puţin vechi, mai mult sau mai puţin violente – între imigranţi şi populaţia locală, ca şi între albi şi negri, catolici şi protestanţi, evrei şi arabi, hinduşi şi sikhşi, lituanieni şi ruşi, sârbi şi albanezi, greci şi turci, anglofoni şi locuitori din Québec, flamanzi şi valoni, chinezi şi malaezi... –, da, peste tot, în fiecare societate divizată, se găsesc un anumit număr de bărbaţi şi femei care poartă în ei apartenenţe contradictorii, care trăiesc la frontiera dintre două comunităţi opuse, fiinţe străbătute, într-un fel, de linii de fractură etnică, religioasă ori de alt fel.

Nu avem de-a face cu o mână de marginali, sunt cu miile, cu milioanele, şi numărul lor nu

va înceta să crească. „Frontalieri" din naştere, prin contingenţele traiectoriei lor sau prin voinţă deliberată, ei pot să influenţeze evenimentele şi să încline balanţa într-un sens sau în altul. Aceia dintre ei care vor putea să-şi asume pe deplin diversitatea vor servi drept „relee" între diversele comunităţi, diversele culturi, şi, într-un fel, vor juca rolul de „ciment" în societăţile în care trăiesc. În schimb, cei ce nu-şi vor putea asuma propria diversitate se vor regăsi câteodată printre cei mai virulenţi ucigaşi identitari, înverşunându-se împotriva celor care reprezintă acea parte din ei înşişi pe care ar vrea să o facă uitată. O „ură de sine" pe care am văzut-o exemplificată de multe ori de-a lungul Istoriei...

5

Probabil că argumentele mele sunt cele ale unui migrant şi ale unui minoritar. Dar îmi pare că ele reflectă o sensibilitate împărtăşită din ce în ce mai mult de contemporanii noştri. Nu este oare specificul epocii noastre că a făcut din toţi oamenii, într-un fel, nişte migranţi şi nişte minoritari? Suntem toţi constrânşi să trăim într-un univers care nu prea seamănă cu ţinutul nostru de baştină; trebuie să învăţăm toţi alte limbi, alte limbaje, alte coduri; şi toţi avem impresia că identitatea noastră, aşa cum ne-o imaginam din copilărie, este ameninţată.

Mulţi şi-au părăsit pământul natal, iar mulţi alţii, fără să-l fi părăsit, nu-l mai recunosc. Probabil că acest lucru se datorează în parte unei caracteristici permanente a sufletului uman, predispus natural la nostalgie; dar se datorează în egală măsură şi faptului că evoluţia accelerată ne-a făcut să străbatem în treizeci de ani ceea ce altădată nu se străbătea decât în multe generaţii.

De aceea, nici statutul migrantului nu mai este doar cel al unei categorii de persoane smulse din mediul care le-a hrănit, ci a câştigat valoare exemplară. El este prima victimă a concepţiei „tribale" asupra identităţii. Dacă există o singură apartenenţă care contează, dacă trebuie făcută cu orice preţ o alegere, atunci migrantul se trezeşte scindat, sfârtecat, condamnat să-şi trădeze fie patria de origine, fie pe cea care-l găzduieşte, trădare pe care o va trăi inevitabil cu amărăciune, cu furie.

Înainte de a deveni un imigrant, eşti un emigrant; înainte de a ajunge într-o ţară, a trebuit să părăseşti o alta, iar sentimentele unei persoane faţă de pământul pe care l-a părăsit nu sunt niciodată simple. Dacă ai plecat, ai făcut-o pentru că există lucruri pe care le-ai respins – represiunea, insecuritatea, sărăcia, lipsa unui orizont. Dar este frecvent ca această respingere să fie însoţită de un sentiment de culpabilitate. Există apropiaţi pe care îţi reproşezi că i-ai abandonat, o casă în care ai crescut, atâtea şi atâtea amintiri plăcute. Mai există şi legături care persistă, cele care ţin de limbă sau de religie, dar şi muzica, tovarăşii de exil, sărbătorile, bucătăria.

În paralel, sentimentele pe care le resimţi faţă de ţara-gazdă nu sunt mai puţin ambigue. Ai venit aici pentru că speri la o viaţă mai bună pentru tine şi pentru ai tăi; însă această aşteptare

este dublată de o teamă în faţa necunoscutului – cu atât mai mult cu cât eşti într-un raport de forţe defavorabil; te temi să nu fii respins, umilit, pândeşti orice atitudine care denotă dispreţul, ironia sau mila.

Primul reflex nu este de a-ţi afişa diferenţa, ci de a trece neobservat. Visul secret al majorităţii migranţilor este să fie consideraţi fii ai ţării-gazdă. Tentaţia lor iniţială este să-şi imite gazdele, iar câteodată reuşesc să o facă. Cel mai adesea nu reuşesc. Nu au accentul potrivit, nici nuanţa potrivită a culorii, nici numele, nici prenumele, nici documentele care ar trebui, stratagema lor este foarte repede deconspirată. Mulţi ştiu că nici măcar nu merită efortul să încerce şi atunci se arată, din mândrie, din bravadă, mai diferiţi decât sunt. Mai trebuie oare să amintim că unii merg chiar mult mai departe, frustrarea lor ducând la o contestare brutală?

Dacă zăbovesc atât asupra stărilor sufleteşti ale migrantului, nu o fac doar pentru că această dilemă îmi este personal familiară. Ci şi pentru că în acest domeniu, mai mult decât în altele, tensiunile identitare pot să ducă la derapajele cele mai ucigaşe.

În multe ţări unde conviеţuiesc astăzi o populaţie autohtonă, purtătoare a culturii locale, şi o

altă populație, sosită mai recent, purtătoare a unor tradiții diferite, se produc tensiuni care exercită o influență asupra comportamentelor fiecăruia, asupra atmosferei sociale, asupra dezbaterii politice. Este cu atât mai necesar ca aceste chestiuni atât de pasionale să fie privite cu înțelepciune și serenitate.

Înțelepciunea e un drum de creastă, o cale îngustă între două prăpăstii, între două concepții extreme. În materie de imigrație, prima dintre aceste concepții extreme este cea care vede țara-gazdă ca pe o pagină albă pe care fiecare ar putea să scrie ce-i place sau, mai rău, ca pe un teren viran unde fiecare ar putea să se instaleze cu arme și bagaje, fără să schimbe nimic în gesturile sau obișnuințele sale. Cealaltă concepție extremă este cea care vede țara-gazdă ca pe o pagină deja scrisă și imprimată, ca pe un teritoriu ale cărui legi, valori, credințe, caracteristici culturale și umane ar fi fost deja fixate o dată pentru totdeauna, imigranții nemaiavând altceva de făcut decât să li se conformeze.

Ambele concepții mi se par la fel de nerealiste, sterile și nocive. Le-am reprezentat oare într-o manieră caricaturală? Nu cred, din păcate. De altfel, chiar presupunând că am făcut-o, nu este inutil să realizezi caricaturi, căci ele îi permit fiecăruia să evalueze absurditatea propriei poziții,

dacă aceasta ar fi dusă până la consecinţa sa ultimă; unii vor continua să se încăpăţâneze, în timp ce oamenii de bun-simţ vor avansa cu un pas spre terenul evident de înţelegere, şi anume că ţara-gazdă nu este nici o pagină albă, nici una încheiată, ci o pagină pe cale de a se scrie.

Istoria ei trebuie respectată – şi atunci când spun „istorie", o spun ca un pasionat de Istorie, pentru mine această noţiune nu este sinonimă cu nostalgia deşartă, nici cu paseismul, ea cuprinde, dimpotrivă, tot ce s-a construit de-a lungul secolelor, memoria, simbolurile, instituţiile, limba, operele de artă, lucruri de care putem să ne ataşăm în mod legitim. În acelaşi timp, fiecare va admite că viitorul unei ţări nu poate fi o simplă prelungire a istoriei sale – ar fi chiar dezolant pentru un popor, oricare ar fi el, să-şi venereze mai mult istoria decât viitorul; viitor care se va construi într-un anumit spirit de continuitate, dar cu profunde transformări şi cu aporturi exterioare semnificative, aşa cum a fost cazul şi în momentele măreţe din trecut.

Nu am făcut decât să enumăr nişte evidenţe consensuale? Poate. Dar de vreme ce tensiunile persistă şi se agravează, asta se întâmplă pentru că aceste adevăruri nu sunt nici suficient de evidente, nici intim recunoscute. Ceea ce încerc să scot la lumină din aceste neguri nu este un consens, ci

un cod de conduită sau cel puțin o barieră de protecție atât pentru unii, cât și pentru ceilalți.

Atât pentru unii, cât și pentru ceilalți, insist. Există permanent în abordarea mea o exigență de reciprocitate – care e în același timp preocupare pentru echitate și preocupare pentru eficacitate. În acest spirit aș dori să spun, mai întâi „unora": „Cu cât vă veți impregna mai mult de cultura țării-gazdă, cu atât mai mult o veți putea impregna cu a voastră"; apoi „celorlalți": „Cu cât un imigrant va simți mai mult că îi este respectată cultura de origine, cu atât mai mult se va deschide pentru cultura țării-gazdă".

Două „ecuații" pe care le formulez dintr-o suflare, pentru că „se țin" reciproc, inseparabil, ca picioarele unei scări duble. Sau, și mai prozaic, precum clauzele succesive dintr-un contract. Căci chiar despre asta e vorba, la drept vorbind, despre un contract moral ale cărui elemente ar avea de câștigat dacă ar fi precizate în fiecare caz: care elemente din cultura țării-gazdă fac parte din bagajul minimal la care orice persoană trebuie să adere și care sunt cele ce pot fi legitim contestate sau refuzate? Aceeași interogație este valabilă și în privința culturii de origine a imigranților: care componente ale acestei culturi merită să fie transmise țării de adopție ca o zestre prețioasă și care – care obiceiuri, care practici? – ar trebui lăsate „la vestiar"?

Aceste întrebări trebuie puse şi fiecare trebuie să facă efortul de a reflecta asupra lor caz cu caz, chiar dacă diferitele răspunsuri care ar putea fi date nu vor fi niciodată complet satisfăcătoare. Eu, care trăiesc în Franţa, nu mă voi hazarda să enumăr din moştenirea acestei ţări tot ceea ce ar trebui să obţină adeziunea persoanelor care ar vrea să locuiască aici; fiecare element pe care l-aş putea cita, indiferent că e vorba de un principiu republican, de un aspect al modului de viaţă, de un personaj marcant sau de un loc emblematic, da, fiecare element, fără excepţie, ar putea fi legitim contestat; dar ar fi greşit ca de aici să se tragă concluzia că totul poate fi respins simultan. Dacă o realitate este imprecisă, insesizabilă şi fluctuantă, asta nu înseamnă că ea nu există.

Şi aici, cuvântul de căpetenie este „reciprocitate": dacă ader la ţara mea de adopţie, dacă o consider a mea, dacă socotesc că de-acum face parte din mine şi că eu fac parte din ea şi dacă acţionez în consecinţă, atunci sunt îndreptăţit să-i critic oricare dintre aspecte; în paralel, dacă această ţară mă respectă, dacă îmi recunoaşte aportul, dacă mă consideră, cu particularităţile mele, ca făcând de-acum parte din ea, atunci este îndreptăţită să refuze anumite aspecte ale culturii mele care ar putea să fie incompatibile cu modul său de viaţă sau cu spiritul instituţiilor sale.

Dreptul de a-l critica pe celălalt se câștigă, se merită. Dacă manifestăm față de cineva ostilitate sau dispreț, cea mai mică observație pe care o vom formula, fie că e justificată sau nu, va apărea ca o agresiune, care-l va determina să se crispeze, să se închidă în sine, și cu greu va putea să-l facă să se corecteze; dimpotrivă, dacă-i arătăm cuiva prietenie, simpatie și considerație, nu doar la nivelul aparențelor, ci printr-o atitudine sinceră și resimțită ca atare, atunci ne putem permite să criticăm la acea persoană ceea ce considerăm că ar fi criticabil, cu o oarecare șansă de a fi ascultați.

Când spun toate astea voi fi având oare în minte niște controverse precum cea declanșată, în diverse țări, în jurul „vălului islamic"? Nu acesta este esențialul a ceea ce îmi propun. Sunt totuși convins că astfel de probleme ar fi mai ușor de rezolvat dacă raporturile cu imigranții ar fi gândite într-un spirit diferit. Când ne simțim limba disprețuită, religia batjocorită, cultura devalorizată, reacționăm prin afișarea cu ostentație a semnelor diferenței; când, dimpotrivă, ne simțim respectați, când simțim că avem locul nostru în țara în care am ales să trăim, atunci reacționăm diferit.

Pentru a merge cu hotărâre către celălalt, trebuie să avem brațele deschise și capul sus, și nu putem avea brațele deschise decât dacă avem capul

sus. Dacă, la fiecare pas pe care-l facem, avem sentimentul că îi trădăm pe ai noştri şi că ne renegăm pe noi înşine, mişcarea în direcţia celuilalt este viciată; dacă cel a cărui limbă o studiez nu o respectă pe a mea, a-i vorbi limba încetează să mai fie un gest de deschidere, devenind un act de obedienţă şi de supunere.

Dar, ca să revin un moment la portul sus-menţionatului „văl", nu mă îndoiesc că este vorba în această privinţă de un comportament paseist şi retrograd. Aş putea explica îndelung de ce văd lucrurile astfel, în lumina convingerilor mele şi amintind diverse episoade din istoria lumii arabo-musulmane şi din lunga luptă a femeilor pentru emancipare. Ar fi inutil, adevărata problemă nu e aici. Adevărata problemă nu este de a şti dacă avem de-a face cu un conflict între arhaism şi modernitate, ci de a şti de ce, în istoria popoarelor, modernitatea este câteodată respinsă, de ce nu este întotdeauna percepută ca un progres, ca o evoluţie binevenită.

Într-o reflecţie asupra identităţii, această interogaţie este esenţială, astăzi mai mult decât oricând. Iar exemplul lumii arabe este, în această privinţă, unul dintre cele mai revelatoare.

II

Când modernitatea vine de la Celălalt

1

Toţi cei pe care lumea arabă îi fascinează, îi seduce, îi nelinişteşte, îi oripilează sau îi intrigă nu pot decât să-şi pună din când în când o serie de întrebări.

De ce aceste văluri, aceste chadoruri, aceste bărbi triste, aceste apeluri la crimă? De ce atâtea manifestări de arhaism, de violenţă? Toate acestea sunt oare inerente acestor societăţi, culturii lor, religiei lor? Este islamul incompatibil cu libertatea, cu democraţia, cu drepturile bărbatului şi ale femeii, cu modernitatea?

Este normal ca astfel de întrebări să fie puse şi ele merită mai mult decât răspunsurile simpliste care le sunt date prea des. De ambele părţi, ar trebui s-o spun – o expresie care mi-e dragă, cum se va fi observat deja. Da, de ambele părţi. Nu pot să-i urmăresc pe cei care repetă, ieri şi azi, aceleaşi vechi prejudecăţi ostile islamului şi care se cred abilitaţi, de fiecare dată când survine un eveniment revoltător, să tragă concluzii definitive

despre natura anumitor popoare şi a religiei lor. În acelaşi timp, nu mă simt confortabil în faţa justificărilor laborioase ale celor ce repetă fără să clipească că tot ce se întâmplă rezultă dintr-o regretabilă neînţelegere şi că religia nu este decât toleranţă; motivaţiile lor îi onorează, iar eu nu îi pun pe acelaşi plan cu cei care distilează ura, dar discursul lor nu mă satisface.

Când un act reprobabil este comis în numele unei doctrine, oricare ar fi ea, aceasta nu devine totuşi vinovată, chiar dacă nu poate fi considerată total străină de actul respectiv. De exemplu, cu ce drept aş putea eu să afirm că talibanii din Afganistan nu au nimic de-a face cu islamul, că Pol Pot nu are nimic de-a face cu marxismul, nici regimul lui Pinochet cu creştinismul? Ca observator, sunt obligat să constat că este vorba, în fiecare dintre aceste cazuri, de o utilizare posibilă a doctrinei în cauză, cu siguranţă nu singura şi nici cea mai răspândită, dar care nu poate fi respinsă cu un gest agasat. Când survine un derapaj, e un pic cam simplist să decretăm că era inevitabil, la fel cum este total absurd să vrem să demonstrăm că n-ar fi trebuit să se întâmple niciodată şi că e vorba de un pur accident. Dacă s-a produs înseamnă că exista o anumită probabilitate de a se produce.

Pentru cel care se situează în interiorul unui sistem de credinţă, este perfect legitim să spună

că se recunoaşte într-o anumită interpretare a doctrinei, şi nu în alta. Un musulman credincios poate considera că modul cum se comportă talibanii contrazice – sau nu contrazice – litera şi spiritul credinţei sale. Eu, care nu sunt musulman şi care mă situez, de altfel, deliberat în afara oricărui sistem de credinţă, nu mă simt câtuşi de puţin abilitat să disting ce este conform islamului şi ce nu. Am, bineînţeles, dorinţele mele, preferinţele mele, punctul meu de vedere. Sunt chiar permanent tentat să spun că un comportament lipsit de măsură sau altul – a pune bombe, a interzice muzica sau a legaliza clitoridectomia – nu se potriveşte cu viziunea mea asupra islamului. Dar viziunea mea asupra islamului nu are nicio importanţă. Şi, chiar dacă aş fi fost un interpret oficial al Legii, cel mai pios şi cel mai erudit, opinia mea nu ar fi pus capăt niciunei controverse.

Degeaba ne adâncim în lectura cărţilor sfinte, îi consultăm pe exegeţi şi adunăm argumente, se vor găsi întotdeauna interpretări diferite, contradictorii. Bazându-ne pe aceleaşi cărţi, putem să ne împăcăm cu sclavagismul sau să-l condamnăm, să venerăm icoanele sau să le aruncăm în flăcări, să interzicem vinul sau să-l tolerăm, să preamărim democraţia sau teocraţia; toate societăţile umane au ştiut să găsească, de-a lungul secolelor, citatele sacre ce păreau să justifice practicile

momentului. A fost nevoie de două sau trei mii de ani pentru ca societăţile creştine şi evreieşti, care se reclamă de la Biblie, să înceapă să-şi spună că „să nu ucizi" ar putea să se aplice şi pedepsei cu moartea; în o sută de ani ni se va explica că era ceva de la sine înţeles. Nu textul, ci privirea noastră se schimbă. Dar textul acţionează asupra realităţilor lumii doar prin mijlocirea privirii noastre. Aceasta se opreşte în fiecare epocă asupra anumitor fraze şi alunecă peste altele fără să le vadă.

Din acest motiv, mi se pare că nu serveşte la nimic să ne punem întrebări despre „ceea ce zice cu adevărat" creştinismul, islamul sau marxismul. În cazul în care căutăm răspunsuri, şi nu doar confirmarea prejudecăţilor, pozitive sau negative, pe care le purtăm deja în noi, nu asupra esenţei doctrinei trebuie să ne aplecăm, ci asupra comportamentelor, de-a lungul Istoriei, ale celor care se revendică de la aceasta.

Este creştinismul, în esenţă, tolerant, respectuos cu libertăţile, înclinat spre democraţie? Dacă am formula astfel întrebarea, am fi obligaţi să răspundem „nu". Fiindcă este de ajuns să consultăm câteva cărţi de istorie pentru a constata că, pe tot parcursul ultimelor douăzeci de secole, s-au comis nenumărate torturi, persecuţii şi masacre

în numele religiei şi cele mai înalte autorităţi ecleziastice, precum şi majoritatea zdrobitoare a credincioşilor s-au împăcat cu comerţul cu negrii, cu subjugarea femeilor, cu cele mai rele dictaturi şi cu Inchiziţia. Asta înseamnă că, prin esenţă, creştinismul este despotic, rasist, retrograd şi intolerant? Nicidecum. Este de ajuns să privim în jurul nostru pentru a constata că astăzi face casă bună cu libertatea de expresie, drepturile omului şi democraţia. Ar trebui oare să conchidem că esenţa creştinismului s-a modificat? Sau că „spiritul democratic" care îl animă a rămas ascuns timp de nouăsprezece secole pentru a ieşi la iveală doar la mijlocul secolului XX?

Dacă dorim să înţelegem, ar trebui, evident, să punem altfel întrebările: în istoria lumii creştine, a fost democraţia o exigenţă permanentă? Răspunsul este clar „nu". Dar a putut democraţia să se instaureze în societăţi care ţin de o tradiţie creştină? Aici, răspunsul este clar „da". Când, unde şi cum s-a produs această evoluţie? La această întrebare – pe care suntem îndreptăţiţi să o punem, cu o formulare similară, şi în legătură cu islamul –, răspunsul nu poate fi la fel de scurt ca în cazul celor precedente, dar ea face parte dintre acelea la care putem încerca în mod rezonabil să răspundem; eu mă voi mulţumi să spun aici că instaurarea unei societăţi ce respectă libertăţile

a fost progresivă și incompletă și, din perspectiva Istoriei luate în ansamblu, foarte târzie; că dacă Bisericile au luat act de această evoluție, ele au urmat în general mișcarea, cu mai multe sau mai puține reticențe, mai degrabă decât au suscitat-o; și că adesea impulsul eliberator a venit de la persoane care se situau în afara cadrului gândirii religioase.

Ultimele mele cuvinte e posibil să le fi făcut plăcere celor care nu poartă religia în inimă. Mă văd totuși obligat să le amintesc că cele mai rele calamități ale secolului XX în materie de despotism, de persecuție, de suprimare a oricărei libertăți și a oricărei demnități umane nu sunt imputabile fanatismului religios, ci unor fanatisme cu totul diferite, care se opuneau virulent religiei – este cazul stalinismului – sau care îi întorceau spatele – este cazul nazismului și al altor câteva doctrine naționaliste. Este adevărat că începând din anii 1970 fanatismul religios pare că a dat zor să-și acopere, dacă pot să spun așa, deficitul de orori; dar rămâne încă departe de obiectivele propuse.

Secolul XX ne-a învățat că nicio doctrină nu este, prin ea însăși, neapărat eliberatoare, toate pot derapa, toate pot fi pervertite, toate s-au mânjit cu sânge, comunismul, liberalismul, naționalismul, fiecare dintre marile religii, ba chiar

şi laicitatea. Nimeni nu are monopolul fanatismului şi nimeni nu are, în sens invers, monopolul umanului.

Dacă dorim să aruncăm o privire nouă şi utilă asupra acestor probleme atât de delicate, trebuie să avem, în fiecare etapă a investigaţiei, scrupulul echităţii. Nici ostilitate, nici complezenţă şi, mai ales, nici insuportabila condescendenţă care pare să fi devenit pentru unii, în Occident, dar şi în alte părţi, o a doua natură.

2

În jurul Mediteranei conviețuiesc și se confruntă, de secole, două spații civilizaționale, unul la nord, altul la sud și la est. Nu mă voi lungi prea mult în privința genezei acestui clivaj, dar nu e niciodată inutil să amintim, vorbind despre Istorie, că totul are un început, o derulare și, la timpul potrivit, un final. În epoca romană, toate aceste ținuturi, devenite între timp creștine, musulmane sau evreiești, aparțineau unui singur imperiu; Siria nu era mai puțin romană decât Galia, iar Africa de Nord era cu siguranță, din punct de vedere cultural, mult mai greco-romană decât Europa de Nord.

Lucrurile s-au schimbat radical odată cu apariția succesivă a două monoteisme cuceritoare. În secolul al IV-lea, creștinismul a devenit religia oficială a Imperiului Roman; după ce și-au propagat admirabil noua credință prin predicare, prin rugăciune și prin exemplul sfinților martiri, creștinii au folosit atunci din plin arma puterii pentru

a-şi consolida autoritatea şi a se impune total, scoţând în afara legii religia romană antică, hăituindu-i pe ultimii săi adepţi. Curând, lumea creştină a putut să se suprapună cu teritoriul Imperiului, însă graniţele acestuia deveniseră din ce în ce mai nesigure; Roma avea „să cadă sub loviturile barbarilor", cum spuneau vechile manuale, încă din secolul al V-lea.

Bizanţul, capitala din Orient, a supravieţuit încă o mie de ani, dar tentativa sa de a reconstitui Imperiul s-a sfârşit brusc: Iustinian a reuşit pentru un moment să recupereze o bună parte a teritoriilor abandonate, în Italia, în Spania, în Africa de Nord... Osteneală zadarnică. Acţiunea lui s-a dovedit a fi fără speranţe, generalii săi n-au fost în măsură să apere provinciile recucerite, iar atunci când a murit, în anul 565, o pagină era întoarsă, o iluzie era spulberată. Marele Imperiu Roman nu va mai renaşte. Niciodată Mediterana nu va mai fi unită sub una şi aceeaşi autoritate. Niciodată locuitorii din Barcelona, Lyon, Roma, Tripoli, Alexandria, Ierusalim şi Constantinopol nu-şi vor mai adresa cererile unui suveran unic.

Cinci ani mai târziu, în 570, s-a născut Muhammad, Mahomed, Profetul islamului. În afara limitelor Imperiului, dar nu chiar aşa de departe. Exista permanent un du-te-vino al caravanelor între oraşul său natal, Mecca, şi oraşele

lumii romane, precum Damasc sau Palmira; ca, de altfel, şi cu imperiul iranian sasanid, rival al romanilor şi el însuşi zguduit de stranii convulsii.

Fără a dori să explic fenomenul mistic şi religios pe care îl constituie mesajul islamului, a cărui apariţie se supune unor legi complexe, misterioase, este sigur că, din punct de vedere politic, exista atunci un vid propice emergenţei unei realităţi noi. Pentru prima dată după mai mult de şase secole – altfel spus, la scara memoriei oamenilor, din cele mai vechi timpuri –, umbra marii Rome nu mai era acolo. Mai multe popoare s-au trezit libere şi orfane.

Acest vid – sau poate ar trebui spus acest „tiraj de aer" – care a permis triburilor germanice să se răspândească în Europa pentru a-şi crea teritoriile care se vor numi mai târziu Saxonia sau regatul francilor a permis şi triburilor din Arabia să facă, în afara deşertului lor originar, o „ieşire" remarcată. Aceşti beduini, care trăiseră până atunci la marginea Istoriei, au reuşit în câteva zeci de ani să devină stăpânii unui imens teritoriu, întins din Spania până în Indii. Totul într-o manieră surprinzător de ordonată, cu o relativă respectare a celorlalţi şi fără excese de violenţă gratuită.

Departe de mine ideea de a prezenta această cucerire ca pe un marş pacifist. Sau de a înfăţişa

lumea musulmană ca pe un paradis al toleranței. Dar comportamentele sunt apreciate prin raportare la secolul lor. Și nu încape îndoială că, în teritoriile pe care le controla, islamul s-a împăcat în mod tradițional cu prezența adepților altor religii monoteiste.

La ce bun să preamărești toleranța trecutului dacă prezentul este cum este? vor spune cei ce mă contrazic. Și, într-un sens, nu afirm că ei greșesc. Este o slabă consolare să știi că islamul a fost tolerant în secolul al VIII-lea, dacă astăzi preoților li se taie gâtul, intelectualii sunt înjunghiați și turiștii mitraliați. Evocând trecutul, nu încerc în niciun fel să disimulez atrocitățile pe care actualitatea ni le pune în față în fiecare zi, prin depeșe și imagini provenind din Alger, din Kabul, din Teheran, din Egiptul de Sus sau de aiurea. Obiectivul meu este cu totul altul și prefer să-l enunț cu claritate ca să se știe unde doresc să ajung: ideea contra căreia lupt și voi lupta întotdeauna este că ar exista, pe de-o parte, o religie – creștină – destinată dintotdeauna să propage modernism, libertate, toleranță și democrație, iar pe de altă parte, o religie – musulmană – sortită încă de la origine despotismului și obscurantismului. Asta este ceva eronat, periculos și umbrește pentru o bună parte a omenirii orice perspectivă de viitor.

Nu am renegat niciodată religia părinților mei, revendic și această apartenență și nu ezit să recunosc influența pe care a avut-o asupra vieții mele. Eu, care m-am născut în 1949, nu am cunoscut, în esență, decât o Biserică relativ tolerantă, deschisă dialogului, capabilă să se pună în discuție și, dacă rămân indiferent la dogmă și sceptic față de anumite luări de poziție, văd în această apartenență care mi-a fost transmisă o îmbogățire și o deschidere, în niciun caz o amputare. Nici măcar nu mă întreb dacă, în ochii Bisericii, par un credincios; în ochii mei, un credincios este pur și simplu cel care crede în anumite valori – pe care le-aș rezuma în una singură: demnitatea ființei umane. Restul nu înseamnă decât mitologii sau speranțe.

Toate acestea pentru a spune că astăzi Biserica îmi pare „frecventabilă". Dacă m-aș fi născut cu o sută de ani în urmă, probabil că i-aș fi întors spatele, considerând că era iremediabil refractară la ideea de progres, la ideea de libertate și că optase o dată pentru totdeauna în favoarea bigotismului și imobilității. De aceea este important să evaluăm comportamentul oamenilor și al instituțiilor dintr-o perspectivă istorică. La fel ca mulți alții, și eu sunt îngrozit de ceea ce văd și aud astăzi în lumea musulmană. Dar în egală măsură

sunt întristat de cei care par să decreteze bucuroși că ceea ce se întâmplă corespunde naturii islamului și că aceasta nu se va schimba.

Nicio religie nu este lipsită de intoleranță, însă, dacă am face bilanțul acestor două religii „rivale", am constata că islamul nu se prezintă chiar așa de prost. Dacă strămoșii mei ar fi fost musulmani într-o țară cucerită de armatele creștine, în loc să fi fost creștini într-o țară cucerită de armatele musulmane, nu cred că ar fi putut continua să trăiască de paisprezece secole în orașele și satele lor, păstrându-și religia. Într-adevăr, ce s-a întâmplat cu musulmanii din Spania? Dar cu musulmanii din Sicilia? Au dispărut toți, până la ultimul, masacrați, obligați să se exileze sau botezați cu forța.

Există în istoria islamului, încă de la începuturile sale, o remarcabilă capacitate de a coexista cu celălalt. La sfârșitul secolului trecut, Istanbulul, capitala principalei puteri musulmane, număra în populația sa o majoritate de nemusulmani, în principal greci, armeni și evrei. Ne-am putea imagina în aceeași epocă o jumătate din populație formată din necreștini, musulmani sau evrei, la Paris, la Londra, la Viena sau la Berlin? Chiar și astăzi, mulți europeni ar fi șocați să audă în orașele lor chemarea muezinului.

Nu emit nicio judecată, ci doar constat că a existat, în cursul istoriei musulmane, o lungă practică a coexistenței și a toleranței. Grăbindu-mă să adaug că toleranța nu mă satisface. Nu doresc să fiu tolerat, mă aștept să fiu considerat un cetățean cu drepturi depline, oricare ar fi credințele mele. Indiferent dacă sunt creștin sau evreu într-o țară cu majoritate musulmană ori musulman în mijlocul creștinilor și evreilor. Și chiar dacă nu mă revendic de la nicio religie. Ideea potrivit căreia comunitățile „Cărții", adică ale Bibliei, trebuiau să fie plasate sub protecția musulmanilor nu mai este acceptabilă astăzi; e vorba de un statut de inferioritate, care nu a fost niciodată scutit de umilințe.

Dar trebuie să comparăm ce se poate compara. Islamul stabilise „un protocol de toleranță" într-o epocă în care societățile creștine nu tolerau nimic. Timp de secole, în întreaga lume, acest „protocol" a fost forma cea mai avansată de coexistență. Poate la Amsterdam, la mijlocul secolului al XVII-lea, sau puțin mai târziu în Anglia, a început să apară o altă atitudine, mai apropiată de concepția noastră actuală asupra libertății de conștiință; la sfârșitul secolului al XVIII-lea, un om precum Condorcet a putut să preconizeze în Franța „emanciparea" evreilor; și abia în a doua jumătate a secolului XX, și după abominația pe care o cunoaștem,

situaţia minorităţilor religioase în sânul Europei creştine a sfârşit prin a se ameliora semnificativ – şi să sperăm că ireversibil.

„Protocolul de toleranţă" care era valabil în ţările musulmane nu mai corespundea de acum noilor norme. A fost el actualizat, restructurat, readaptat? În esenţă, nu. Chiar am putea spune că principiile de toleranţă, în loc să fie revalorizate într-un sens mai conform cu aşteptările contemporanilor noştri, au fost uneori revizuite în sens negativ. Astfel încât lumea musulmană, după ce a fost timp de secole în fruntea toleranţei, s-a trezit că e codaşă. Dar această răsturnare a „raportului de forţe moral" între nordul şi sudul Mediteranei este recentă, extrem de recentă, şi nu atât de completă cum pare să se creadă.

Şi aici, două opinii merită să fie respinse. Cea care consideră, în lumina bilanţului istoric „pozitiv în ansamblu" al lumii musulmane în materie de toleranţă, că excesele actuale nu sunt decât nişte accidente pasagere; şi cea care, invers, se bazează pe intoleranţa actuală pentru a face din atitudinea trecută o reminiscenţă fără obiect. Ambele poziţii mi se par absurde. Pentru mine, Istoria demonstrează clar că islamul are un imens potenţial de coexistenţă şi de interacţiune fecundă cu celelalte culturi; dar Istoria mai recentă arată şi că un regres este posibil şi că potenţialul acesta

ar putea rămâne încă mult timp tocmai în starea de potențialitate.

Voi merge chiar niței mai departe, exagerând poate, dar foarte puțin: dacă am face istoria comparată a lumii creștine și a lumii musulmane, am descoperi de-o parte o religie mult timp intolerantă, purtătoarea unei evidente tentații totalitare, dar care s-a transformat treptat într-o religie a deschiderii, și de partea cealaltă o religie purtătoare a unei vocații de deschidere, dar care a deviat treptat spre comportamente intolerante și totalitare.

S-ar putea da și alte exemple, amintind de soarta catarilor, apoi de cea a hughenoților sau a evreilor, explicând cum au fost tratați, în fiecare dintre aceste două universuri monoteiste, cei considerați eretici, schismatici sau necredincioși... Dar această carte nu este un tratat de Istorie, și cu atât mai puțin un anuar al paradoxurilor. Un singur lucru mă preocupă atunci când compar cele două itinerare: de ce evoluția a fost atât de pozitivă în Occident și atât de dezamăgitoare în lumea musulmană? Da, precizez și insist: de ce Occidentul creștin, care are o lungă tradiție a intoleranței, care a avut întotdeauna dificultăți în a coexista cu „Celălalt", a știut să producă societăți care să respecte libertatea de expresie, în timp ce lumea musulmană, care a practicat mult timp coexistența, apare de-acum ca o citadelă a fanatismului?

3

Se va fi înțeles deja că eu nu subscriu opiniei comune, atât de răspândite în Occident, care vede cu comoditate în religia musulmană sursa tuturor relelor de care suferă societățile care se reclamă de la aceasta. Eu nu cred nici că putem disocia o credință de soarta adepților ei, cum am avut deja ocazia s-o spun. Dar mi se pare că exagerăm prea adesea influența religiilor asupra oamenilor, în timp ce neglijăm, în schimb, influența popoarelor asupra religiilor.

De altfel, acest lucru este valabil în privința tuturor doctrinelor. Dacă este legitim să ne punem întrebări despre ce a făcut comunismul din Rusia, este la fel de instructiv să ne întrebăm ce a făcut Rusia din comunism și prin ce ar fi fost diferite evoluția acestei doctrine, locul său în Istorie, impactul său în diverse regiuni ale globului dacă ea ar fi triumfat în Germania, în Anglia sau în Franța, și nu în Rusia și în China. Putem cu siguranță să ne imaginăm că ar fi existat un Stalin

nativ din Heidelberg, din Leeds sau din Bordeaux, dar putem şi să ne imaginăm că n-ar fi existat niciun Stalin.

În acelaşi fel, am putea să ne imaginăm ce-ar fi fost creştinismul dacă n-ar fi triumfat la Roma, dacă nu s-ar fi implantat într-un teren saturat de drept roman şi de filosofie greacă, ce apar astăzi ca nişte stâlpi ai civilizaţiei occidentale creştine, cu toate că amândouă îşi atinseseră apogeul cu mult înainte de emergenţa creştinismului.

Amintind aceste evidenţe, nu încerc câtuşi de puţin să neg meritele coreligionarilor mei din Occident, ci doar să spun că, dacă creştinismul a modelat Europa, şi Europa a modelat la rândul ei creştinismul. Creştinismul este astăzi ceea ce au făcut din el societăţile europene. Ele s-au transformat, material şi intelectual, şi au transformat şi creştinismul lor odată cu ele. De câte ori Biserica Catolică nu s-a simţit busculată, trădată, maltratată! De câte ori nu s-a refugiat într-o atitudine semeaţă, străduindu-se să întârzie nişte schimbări care-i păreau contrare credinţei, bunelor moravuri şi voinţei divine! Adesea, ea a pierdut; cu toate acestea, fără să ştie, era pe cale să câştige. Forţată să se pună în discuţie pe sine însăşi în fiecare zi, confruntată cu o ştiinţă biruitoare ce părea să sfideze Scripturile, confruntată cu ideile republicane, laice, cu democraţia, confruntată

cu emanciparea femeilor, cu legitimarea socială a relaţiilor sexuale în afara căsătoriei, cu naşterile în afara mariajului, cu contracepţia, confruntată cu mii şi mii de „inovaţii diabolice", Biserica a început întotdeauna prin a se rigidiza, pentru ca apoi să devină rezonabilă, să se adapteze.

S-a trădat ea pe sine? De multe ori aşa s-a crezut, iar ocazii care vor lăsa să se creadă asta se vor ivi şi mâine. Totuşi, adevărul este că societatea occidentală a modelat astfel, prin nenumărate mici lovituri de daltă, o Biserică şi o religie capabile să-i însoţească pe oameni în extraordinara aventură pe care o trăiesc astăzi.

Societatea occidentală şi-a inventat Biserica şi religia de care avea nevoie. Folosesc cuvântul „nevoie" în sensul cel mai complet al termenului, adică incluzând, bineînţeles, nevoia de spiritualitate. Toată societatea a participat la acest proces, cu credincioşii şi necredincioşii săi, toţi cei care au contribuit la evoluţia mentalităţilor au contribuit şi la evoluţia creştinismului. Şi vor mai contribui, pentru că Istoria continuă.

Şi în lumea musulmană societatea a produs constant o religie după chipul său. Care de altfel nu era niciodată acelaşi de la o epocă la alta, nici de la o ţară la alta. De pe vremea când arabii triumfau, de pe vremea când aveau sentimentul

că lumea era a lor, ei își interpretau credința într-un spirit de toleranță și de deschidere. De exemplu, s-au angajat într-o vastă întreprindere de traducere a moștenirii grecești, dar și iraniene și indiene, ceea ce a permis o dezvoltare a științei și a filosofiei; la început, s-au mulțumit să imite, să copieze, apoi au îndrăznit să inoveze, în astronomie, agronomie, chimie, medicină, matematică. Și, de asemenea, în viața de zi cu zi, în arta de a mânca, de a se îmbrăca, de a-și aranja părul sau de a cânta; existau chiar și „guru" ai modei, dintre care cel mai celebru rămâne Ziryab.

Aceasta nu a fost o scurtă paranteză. Din secolul al VII-lea până în secolul al XV-lea, au existat la Bagdad, Damasc, Cairo, Cordoba sau Tunis mari savanți, mari gânditori, artiști de talent; și au mai existat și mari și frumoase opere la Ispahan, Samarkand sau Istanbul până în secolul al XVII-lea și câteodată și după aceea. Arabii nu au fost singurii care au contribuit la această mișcare. De la primii săi pași, islamul li se deschisese fără nicio barieră iranienilor, turcilor, indienilor, berberilor; cu imprudență, după părerea unora, din moment ce arabii s-au trezit copleșiți și au pierdut foarte repede puterea în mijlocul imperiului pe care-l cuceriseră. Era prețul universalității propovăduite de islam. Câteodată, vreun clan de războinici turkmeni mai năvălea din stepele Asiei Centrale; ajunși

la porţile Bagdadului, aceşti oameni pronunţau formula de convertire – „Nu există altă divinitate decât Dumnezeu, iar Mahomed este mesagerul lui Dumnezeu" –, nimeni nu mai avea dreptul să le conteste apartenenţa la islam, iar a doua zi îşi cereau partea lor de putere, făcând chiar exces de zel, aşa cum fac deseori convertiţii. Din punctul de vedere al stabilităţii politice, această atitudine s-a dovedit a fi uneori dezastruoasă; dar, din punct de vedere cultural, ce îmbogăţire excepţională! De pe malurile Indului până la Atlantic, minţile cele mai luminate au putut să înflorească în sânul civilizaţiei arabe. Şi nu doar printre adepţii noii religii; pentru traduceri, au fost deseori solicitaţi creştini, care aveau o mai bună cunoaştere a limbii greceşti; este semnificativ faptul că Maimonide a ales să scrie în arabă *Călăuza rătăciţilor*, unul dintre monumentele gândirii evreieşti.

Nu încerc să spun că acest islam a cărui imagine tocmai am zugrăvit-o era singurul adevărat. Nici că este mai reprezentativ pentru doctrină decât cel al talibanilor, de exemplu. De altfel, nu am vrut să descriu un islam anume, căci am survolat în câteva rânduri secole şi regiuni în care s-au manifestat mii şi mii de imagini ale islamului. În secolul al IX-lea, Bagdadul fremăta încă de viaţă; în secolul al X-lea, Bagdadul devenise searbăd, bigot şi trist. în secolul al X-lea, Cordoba

era, dimpotrivă, la apogeul său; la începutul secolului al XIII-lea, devenise un bastion al fanatismului; pentru că trupele catolice, care aveau să pună în curând mâna pe oraș, înaintau, ultimii apărători nu mai voiau să tolereze vocile disonante.

Un comportament pe care l-am putut observa și în alte epoci, printre care și a noastră. De fiecare dată când s-a simțit încrezătoare, societatea musulmană a știut să practice deschiderea. Imaginea islamului care se degajă din acele timpuri nu seamănă deloc cu caricaturile de astăzi. Nu încerc să spun că cea de altădată reflectă mai bine inspirația originară a islamului, ci doar că această religie, ca orice altă religie, ca orice altă doctrină, poartă în fiecare epocă amprentele timpului și ale locului. Societățile sigure pe ele se reflectă într-o religie încrezătoare, senină, deschisă; societățile nesigure se reflectă într-o religie precaută, bigotă, intransigentă. Societățile dinamice se reflectă într-un islam dinamic, inovator, creativ; societățile imobile se reflectă într-un islam imobil, refractar la orice schimbare.

Dar să lăsăm puțin opozițiile acestea până la urmă simpliste între religia „bună" și cea „rea", pentru a intra în niște definiții mai precise. Când evoc influența societăților asupra religiilor, mă gândesc, de exemplu, la faptul că, atunci când

musulmanii din Lumea a Treia atacă violent Occidentul, nu o fac doar pentru că sunt musulmani, iar Occidentul e creştin, ci şi pentru că sunt săraci, dominaţi, batjocoriţi, iar Occidentul e bogat şi puternic. Am spus „ci şi". Dar am gândit „ci mai ales". Pentru că observând mişcările islamiste militante de astăzi, ghicesc cu uşurinţă influenţa tiermondismului din anii 1960, atât în discurs, cât şi în metode; în schimb, oricât aş căuta în istoria islamului, nu le găsesc niciun strămoş evident. Aceste mişcări nu sunt un produs pur al istoriei musulmane, ele sunt produsul epocii noastre, al tensiunilor sale, al distorsiunilor, practicilor şi disperărilor sale.

Nu discut aici doctrina lor, nu-mi pun problema să aflu dacă ea este conformă sau nu cu islamul, am spus deja ce cred despre acest gen de interogaţii. Spun doar că văd destul de limpede prin ce anume aceste mişcări sunt produsul epocii noastre perturbate, dar văd mai puţin prin ce ar fi ele produsul istoriei musulmane. Atunci când îl observam pe ayatollahul Khomeini, înconjurat de Gărzile Revoluţiei, cum cerea poporului său să se bazeze pe propriile-i forţe, cum îl denunţa pe „marele Satan" şi se angaja să şteargă orice urmă a culturii occidentale, nu mă puteam împiedica să mă gândesc la bătrânul Mao Zedong din perioada Revoluţiei Culturale, înconjurat de Gărzile

Roșii, care denunța „marele tigru de hârtie" și promitea să șteargă orice urmă a culturii capitaliste. Nu voi merge, desigur, până la a afirma că au fost identici, dar constat numeroase similitudini între ei, pe când în istoria islamului nu văd nicio figură care să-mi amintească de Khomeini. De altfel, în zadar am căutat, nu văd în istoria lumii musulmane nici cea mai mică mențiune despre instaurarea unei „republici islamice" sau despre venirea unei „revoluții islamice"...

Lucrul împotriva căruia iau poziție aici este acea obișnuință care s-a format – atât în nord, cât și în sud, atât la observatorii distanți, cât și la adepții zeloși –, de a clasifica fiecare eveniment ce se derulează în orice țară musulmană la rubrica „islam", deși în joc intră mulți alți factori care explică mult mai bine ce se întâmplă. Ați putea să citiți zece volume groase despre istoria islamului încă de la originile sale și tot nu ați înțelege nimic din ceea ce se întâmplă în Algeria. Citiți treizeci de pagini despre colonizare și decolonizare și veți înțelege mult mai bine.

4

Închid însă această scurtă paranteză pentru a reveni la ceea ce spuneam la început: se acordă adesea prea mult loc influenței religiilor asupra popoarelor și a istoriei lor și prea puțin influenței popoarelor și istoriei lor asupra religiilor. Influența este reciprocă, știu; societatea modelează religia, care, la rândul ei, modelează societatea; observ totuși că o anumită obișnuință de gândire ne determină să nu vedem decât un aspect al acestei dialectici, ceea ce denaturează extrem de mult perspectiva.

În ceea ce privește islamul, unii nu ezită niciodată să-l facă responsabil de toate dramele pe care le-au cunoscut și le cunosc încă societățile musulmane. Nu reproșez acestei viziuni doar că este injustă, ci și că face ca evenimentele lumii să fie total neinteligibile.

S-au spus deja lucruri similare despre creștinism timp de secole, înainte să se descopere că până la urmă era capabil să se modernizeze. Sunt convins

că la fel se va întâmpla și în cazul islamului. Totuși, înțeleg perfect că lumea se îndoiește de asta. Și cred că va fi încă nevoie de timp, de mult timp, câteva generații poate, înainte să putem avea dovada că acest spectacol care ni se oferă în Algeria, în Afganistan și cam peste tot, făcut din violență, arhaism, despotism, represiune, nu este inerent islamului în mai mare măsură decât s-au dovedit a fi inseparabile de creștinism rugurile inchizitorilor sau monarhia de drept divin.

Ideea conform căreia islamul a fost dintotdeauna un factor de imobilism este atât de înrădăcinată în mințile oamenilor, încât abia dacă îndrăznesc să o combat. Cu toate acestea, e necesar. Pentru că, odată ce această axiomă este enunțată, nu se poate merge mai departe: dacă ne resemnăm cu gândul că islamul își condamnă iremediabil adepții la imobilism, în condițiile în care respectivii adepți – care formează aproape un sfert din omenire – nu vor renunța niciodată la religia lor, viitorul planetei noastre pare foarte trist. În ceea ce mă privește, nu accept nici axioma de bază, nici concluzia.

Da, desigur, a existat imobilism. Între secolele al XV-lea și al XIX-lea, când Occidentul avansa foarte repede, lumea arabă bătea pasul pe loc. Fără îndoială că religia a jucat un rol aici, dar mie mi se pare că a fost mai ales o victimă. În

Occident, societatea şi-a modernizat religia; în lumea musulmană, lucrurile nu s-au petrecut la fel. Nu pentru că acea religie nu era „modernizabilă" – lucru care nu este probat –, ci pentru că societatea însăşi nu s-a modernizat. Din cauza islamului, mi se va spune. O afirmaţie pripită. Oare creştinismul a modernizat Europa? Fără să merg până la a susţine că modernizarea s-a făcut contra religiei, ar fi rezonabil să spun că aceasta n-a fost „locomotiva", că mai degrabă a opus întruna o rezistenţă adesea înverşunată şi că a trebuit ca presiunea în favoarea schimbării să fie profundă, puternică şi continuă pentru ca această rezistenţă să se atenueze şi religia să se adapteze.

Această presiune destabilizatoare şi salutară nu s-a exercitat niciodată în sânul lumii musulmane. Această formidabilă primăvară a umanităţii creatoare, această revoluţie totală, ştiinţifică, tehnologică, industrială, intelectuală şi morală, această muncă îndelungată „cu dalta", efectuată de nişte popoare în plină transformare, care zilnic inventau şi inovau, care răsturnau neîncetat certitudinile şi bulversau mentalităţile, nu este un simplu eveniment printre altele, ci este unică în Istorie, este evenimentul fondator al lumii aşa cum o cunoaştem astăzi şi s-a produs în Occident – în Occident şi nicăieri altundeva.

De ce în Occident, şi nu în China, nu în Japonia, nu în Rusia, nu în lumea arabă? Această mutaţie

s-a produs oare grație creștinismului sau în ciuda creștinismului? Istoricii își vor confrunta încă mult timp teoriile în materie, dar singurul aspect greu discutabil este faptul însuși: emergența în Occident, de-a lungul ultimelor secole, a unei civilizații care avea să devină pentru întreaga lume civilizația de referință, atât în plan material, cât și în plan intelectual, în așa măsură încât toate celelalte au fost marginalizate de ea, reduse la situația de culturi periferice, amenințate cu dispariția.

Începând din ce moment această predominanță a civilizației occidentale a devenit practic ireversibilă? Încă din secolul al XV-lea? Nu înainte de cel de-al XVIII-lea. Din punctul de vedere care este astăzi al meu, prea puțin contează. Cert – și capital – este că, într-o zi, o civilizație determinată a luat frâiele atelajului planetar în mâini. Știința sa a devenit știința, medicina sa a devenit medicina, filosofia sa a devenit filosofia, iar această mișcare de concentrare și de „standardizare" nu s-a mai oprit, ba dimpotrivă, nu face decât să se accelereze, răspândindu-se în toate domeniile și pe toate continentele în același timp.

Insist, insist din nou: este vorba aici de un eveniment fără niciun precedent în Istorie. Au existat în trecut momente când cutare sau cutare civilizație – egipteană, mesopotamiană, chineză,

greacă, romană, arabă sau bizantină – părea în avans faţă de toate celelalte. Dar ceea ce s-a declanşat în Europa în cursul ultimelor secole este un fenomen total diferit. Mi-l reprezint ca pe un soi de fecundare. Este singura comparaţie care îmi vine în minte: numeroşi spermatozoizi se îndreaptă spre ovul şi unul dintre ei reuşeşte să traverseze membrana; instantaneu, ceilalţi „pretendenţi" sunt respinşi; de-acum înainte, există un „tată", unul singur, cu el va semăna copilul. De ce el, şi nu un altul? Exista o superioritate a acestui „pretendent" asupra vecinilor săi, asupra rivalilor săi? Era el cel mai sănătos, cel mai promiţător? Nu neapărat, nu în mod indiscutabil. Sunt implicaţi tot felul de factori, unii legaţi de performanţe, alţii de circumstanţe sau de hazard...

Dar nu lucrul acesta mi se pare cel mai semnificativ în această comparaţie, ci ceea ce urmează. Problema nu este atât de a şti de ce civilizaţia aztecă sau islamică sau chineză nu a reuşit să devină civilizaţia dominantă – fiecare avea greutăţile ei, infirmităţile ei, neşansele ei. Ci mai degrabă de a şti de ce, atunci când civilizaţia Europei creştine a luat avans, toate celelalte au început să decadă, de ce au fost toate marginalizate, într-o manieră care astăzi pare ireversibilă? Probabil – acesta nu este decât un început de răspuns – fiindcă umanitatea avea de atunci încolo

mijloacele tehnice ale unei dominaţii planetare. Dar să lăsăm deoparte cuvântul „dominaţie" şi să spunem mai degrabă: umanitatea era pregătită pentru eclozarea unei civilizaţii planetare; oul era gata pentru a fi fecundat, Europa Occidentală l-a fecundat.

Astfel că astăzi – să privim în jurul nostru! – Occidentul este peste tot. La Vladivostok ca şi în Singapore, la Boston, Dakar, Taşkent, São Paulo, Nouméa, Ierusalim şi Alger. De o jumătate de mileniu, tot ce influenţează în mod durabil ideile oamenilor, sau sănătatea lor, sau peisajul lor, sau viaţa lor cotidiană este opera Occidentului. Capitalismul, comunismul, fascismul, psihanaliza, ecologia, electricitatea, avionul, automobilul, bomba atomică, telefonul, televiziunea, informatica, penicilina, pilula, drepturile omului, dar şi camerele de gazare... Da, toate acestea, fericirea lumii şi nefericirea sa, toate acestea au venit din Occident.

Oriunde am trăi pe această planetă, orice modernizare este de-acum încolo occidentalizare. O tendinţă pe care progresele tehnice nu fac decât să o accentueze şi să o accelereze. Cam peste tot găsim, cu siguranţă, monumente şi opere care poartă amprenta unor civilizaţii specifice. Dar tot ce se creează nou – indiferent că e vorba de clădiri, de instituţii, de instrumente de cunoaştere

sau de modul de viaţă – este după chipul şi asemănarea Occidentului.

Această realitate nu este trăită în acelaşi fel de cei care sunt născuţi în sânul civilizaţiei dominante şi de cei care sunt născuţi în afară. Primii pot să se transforme, să avanseze în viaţă, să se adapteze, fără a înceta să fie ei înşişi; s-ar putea spune chiar că, pentru occidentali, cu cât se modernizează mai mult, cu atât se simt mai în armonie cu a lor cultură, doar cei care refuză modernitatea se trezesc că sunt defazaţi.

Pentru restul lumii, pentru toţi cei care s-au născut în sânul culturilor învinse, receptivitatea la schimbare şi la modernitate s-a pus în termeni diferiţi. Pentru chinezi, africani, japonezi, indieni sau amerindieni, dar şi pentru greci şi ruşi, la fel ca pentru iranieni, arabi, evrei sau turci, modernizarea a implicat abandonarea unei părţi din ei înşişi. Chiar când suscita câteodată entuziasmul, ea nu se derula niciodată fără o anumită amărăciune, fără un sentiment de umilinţă şi de renegare. Fără o interogare sfâşietoare asupra pericolelor asimilării. Fără o profundă criză de identitate.

5

Când modernitatea poartă marca „Celuilalt", nu este surprinzător să vedem anumite persoane fluturând simbolurile arhaismului pentru a-şi afirma diferenţa. Observăm astăzi acest lucru la anumiţi musulmani, femei şi bărbaţi, dar fenomenul nu este apanajul unei culturi, nici al unei religii.

În Rusia, de exemplu, a trebuit să se aştepte până la revoluţia bolşevică pentru a se renunţa în sfârşit la vechiul calendar iulian. Pentru că, aliniindu-se calendarului gregorian, exista sentimentul că s-ar admite că, în întrecerea de forţă aproape milenară dintre ortodoxie şi catolicism, acesta din urmă avusese ultimul cuvânt.

Nu era decât un simbol? Totul în Istorie se exprimă prin simboluri. Mărirea şi decăderea, victoria şi înfrângerea, fericirea, prosperitatea, mizeria. Şi, mai mult decât orice, identitatea. Pentru ca o schimbare să fie acceptată, nu este de ajuns să fie conformă cu spiritul timpului.

Trebuie, de asemenea, să nu rănească la nivelul simbolurilor, să nu le dea celor care sunt îndemnaţi la schimbare impresia că se reneagă.

În Franţa, de vreo câţiva ani, observ la unii dintre prietenii mei cei mai apropiaţi o anumită tendinţă de a vorbi de mondializare ca despre un flagel. Se minunează mai puţin la evocarea „satului planetar", nu sunt foarte pasionaţi de internet şi de ultimele progrese în materie de comunicaţii. Căci mondializarea apare astăzi în ochii lor ca sinonimă cu americanizarea; ei se întreabă ce loc va avea mâine Franţa în această lume pe cale de uniformizare accelerată, ce se va întâmpla cu limba ei, cultura, prestigiul, influenţa ei, modul ei de viaţă; sunt iritaţi când un fast-food se instalează în cartierul lor, tună şi fulgeră împotriva Hollywoodului, a CNN-ului, a lui Disney şi a Microsoftului şi vânează în presă chiar şi cea mai mică formulare suspectă de anglicism.

Am dat acest exemplu pentru că el demonstrează, în ochii mei, maniera în care, chiar şi în Occident, chiar şi într-o ţară dezvoltată, cu o cultură înfloritoare şi universal respectată, modernizarea devine suspectă din momentul în care este percepută ca un cal troian al unei culturi străine dominante.

Ne imaginăm uşor, *a fortiori*, sentimentul pe care l-au putut încerca diferitele popoare non-occidentale pentru care, deja de numeroase generaţii,

fiecare pas în existență este însoțit de un sentiment de capitulare și de negare de sine. Au fost nevoite să admită că cunoștințele lor erau depășite, că tot ce produceau nu valora nimic în comparație cu ce producea Occidentul, că atașamentul lor față de propria medicină tradițională ținea de superstiție, că valoarea lor militară nu mai era decât o reminiscență, că marii lor oameni pe care învățaseră să-i venereze, marii poeți, savanții, soldații, sfinții, călătorii, nu aveau nicio importanță pentru restul lumii, că religia lor era suspectată de barbarie, că limba lor nu mai era studiată decât de o mână de specialiști, în timp ce ei trebuiau să studieze limbile celorlalți dacă voiau să supraviețuiască, să lucreze și să păstreze un contact cu restul lumii... Atunci când vorbesc cu un occidental, o fac întotdeauna în limba lui, aproape niciodată în a lor; în sudul și estul Mediteranei, se găsesc milioane de persoane capabile să vorbească engleza, franceza, spaniola, italiana. De partea cealaltă, câți englezi, francezi, spanioli, italieni au considerat că e util să studieze araba sau turca?

Da, la fiecare pas în viață întâlnim o decepție, o deziluzie, o umilință. Cum să nu ai personalitatea rănită? Cum să nu-ți simți identitatea amenințată? Cum să nu ai sentimentul că trăiești într-o lume care aparține altora, care se supune regulilor

edictate de alţii, o lume în care te simţi ca un orfan, un străin, un intrus sau un paria? Cum să eviţi ca unii să aibă impresia că au pierdut tot, că nu mai au nimic de pierdut, ajungând să-şi dorească, precum Samson, ca edificiul să se dărâme – Dumnezeule! – peste ei şi peste duşmanii lor?

Nu ştiu dacă mulţi dintre cei care adoptă poziţii extremiste fac conştient un astfel de raţionament. La drept vorbind, nici nu au nevoie. Rana nu are nevoie să fie descrisă pentru a fi resimţită.

Pe la sfârşitul secolului al XVIII-lea lumea musulmană mediteraneană a început să devină conştientă de marginalizarea sa şi de falia care o separa de Occident. Nu este nicicând uşor să datezi un eveniment atât de vag precum o conştientizare, dar în general se admite că în urma campaniei din 1799 a lui Bonaparte în Egipt numeroase persoane, atât din rândul cărturarilor, cât şi al responsabililor politici, au început să-şi pună întrebări precum: de ce am rămas în urmă atât de mult? De ce Occidentul este în prezent atât de avansat? Cum a procedat? Ce ar trebui să facem pentru a-l ajunge din urmă?

Pentru Mohammed Ali – sau Mehmet Ali –, vicerege al Egiptului, singura modalitate de a ajunge Europa din urmă era să o imite. El a mers

foarte departe pe această cale, făcând apel la medici europeni să înființeze o facultate la Cairo, introducând în ritm alert tehnicile noi în agricultură și în industrie, mergând până la a-i încredința comanda armatei sale unui fost ofițer de-al lui Napoleon; a găzduit chiar utopiști francezi – saint-simonienii – pentru ca aceștia să încerce pe teritoriul egiptean experiențele curajoase pe care Europa nu le dorea. În câțiva ani, a reușit să facă din țara sa o putere regională respectată. Occidentalizarea voluntaristă al cărei promotor devenise începuse indiscutabil să dea roade. Cu aceeași hotărâre ca Petru cel Mare, dar într-o manieră ceva mai puțin brutală și întâmpinând mult mai puțină rezistență, acest fost demnitar otoman era pe cale să construiască în Orient un stat modern capabil să-și ocupe locul în rândul națiunilor.

Dar visul va fi spulberat și arabii nu vor păstra din această experiență decât o amintire amară. Chiar și astăzi, unii intelectuali și conducători politici evocă cu tristețe și cu furie această ocazie irosită și amintesc cu orice ocazie cui vrea să-i asculte că puterile europene, considerând că Mohammed Ali devenea prea periculos și prea independent, s-au coalizat pentru a-i frâna ascensiunea, mergând până la a trimite împotriva lui o expediție militară comună. Și-a sfârșit viața învins și umilit.

La drept vorbind, când privim retrospectiv tot jocul militar şi diplomatic care s-a derulat în jurul chestiunii orientale, putem considera în mod rezonabil că era vorba de un episod obişnuit al raporturilor de forţă între puteri. Anglia prefera, pe drumul spre Indii, un Imperiu Otoman slăbit şi bolnav mai degrabă decât un Egipt viguros şi modern. Această atitudine nu era funciarmente diferită de cea care făcuse aceeaşi Anglie să i se opună, cu câţiva ani mai înainte, lui Napoleon şi să pună în mişcare o coaliţie capabilă să dezmembreze imperiul european pe care acesta tocmai îl construise. Dar Egiptul secolului al XIX-lea nu poate fi comparat cu Franţa; aceasta era deja o mare putere, putea să fie învinsă, să pară distrusă, ca apoi să se ridice o generaţie mai târziu prosperă şi cuceritoare. În 1815, Franţa era învinsă şi ocupată; în 1830, doar cincisprezece ani mai târziu, se refăcuse suficient pentru a începe cucerirea imensei Algerii. Egiptul nu avea o astfel de sănătate. De-abia ieşise dintr-o lungă, dintr-o foarte lungă somnolenţă, tocmai îşi începuse modernizarea; lovitura care i-a fost aplicată în epoca lui Mohammed Ali s-a dovedit a fi fatală. Niciodată nu a mai avut o ocazie similară de a ajunge plutonul din frunte.

Concluzia pe care arabii au tras-o atunci şi pe care încă o trag din acest episod este că Occidentul nu vrea să-i fim asemănători, vrea doar să i ne

supunem. În schimburile epistolare dintre stăpânul Egiptului și cancelarii găsim pasaje sfâșietoare, unde acesta nu ezită să scoată în evidență „acțiunea civilizatoare" pe care o întreprinsese; afirmând că respectase întotdeauna interesele europenilor, el se întreabă de ce se încearcă sacrificarea lui. „Nu sunt de religia lor – scrie el –, dar sunt și eu om, și trebuie să fiu tratat omenește."

6

Ceea ce dezvăluie exemplul lui Mohammed Ali este că modernizarea în lumea arabă a fost percepută foarte de timpuriu ca o necesitate, ca o urgenţă chiar. Dar nu a putut fi concepută niciodată cu serenitate. Nu numai că trebuiau arse etapele, în timp ce Europa putuse să ia în calcul propriile inerţii culturale, sociale şi religioase, ci, în plus, trebuia să se occidentalizeze apărându-se totodată de un Occident în plină expansiune, insaţiabil şi deseori dispreţuitor.

Am vorbit de Egipt, dar aş fi putut vorbi de China, care îndura în aceeaşi epocă infamul „război al opiului", în numele libertăţii comerţului, pentru că refuza să se deschidă traficului lucrativ al drogului. Căci progresul Occidentului, al cărui aport a fost incomparabil pentru întreaga omenire, a avut şi – trebuie s-o mai spunem? – aspecte mai puţin glorioase. Evenimentul fondator al lumii moderne a fost în egală măsură un eveniment devastator. Debordând de energie, conştient

de puterea sa nouă, convins de superioritatea sa, Occidentul se lansase în cucerirea lumii în toate direcţiile şi în toate domeniile concomitent, răspândind binefacerile medicinei, tehnici noi, precum şi idealurile de libertate, dar practicând în acelaşi timp masacre, jafuri şi înrobiri. Şi suscitând pretutindeni tot atâta ranchiună câtă fascinaţie.

Am dorit să amintesc pe scurt aceste adevăruri pentru a insista asupra faptului că nu a fost niciodată uşor pentru un arab – dar nici pentru un indian, un malgaş, un indochinez sau un descendent al aztecilor – să adere pe deplin, fără reticenţe, fără remuşcări, fără suferinţe, la cultura Occidentului. Trebuia să surmonteze multe temeri, multe obiecţii, să-şi înghită câteodată mândria, să imagineze compromisuri subtile. Foarte repede, nu a mai fost posibil să te întrebi simplu, ca în epoca lui Mohammed Ali: „Cum să ne modernizăm?". Trebuia să-ţi pui, inevitabil, întrebări mai complicate: „Cum am putea să ne modernizăm fără să ne pierdem identitatea?"; „Cum să asimilăm cultura occidentală fără să ne renegăm propria cultură?"; „Cum să dobândim cunoştinţele Occidentului fără să rămânem dependenţi total faţă de el?".

Occidentalizarea sistematică şi fără complexe practicată de stăpânul Egiptului nu mai era la

ordinea zilei. Viceregele era un om din altă epocă. Precum în Franţa secolului al XVII-lea, unde nu s-a ezitat să se încredinţeze guvernarea italianului Giulio Mazarini, precum în Rusia secolului al XVIII-lea, unde un german putea să urce pe tronul ţarilor, generaţia lui Mohammed Ali nu gândea în termeni de naţionalitate, ci în termeni de dinastie şi de stat. El însuşi de origine albaneză, nu avea niciun motiv să cedeze comanda armatei Egiptului unui arab mai degrabă decât unui bosniac sau unui francez. Destinul său aminteşte puţin de al acelor generali romani care îşi construiau într-o provincie a Imperiului o bază de putere, dar care nu visau decât să pornească împotriva Romei pentru a se proclama imperatori şi augusti. Dacă ar fi putut să-şi realizeze visul, s-ar fi instalat la Istanbul, pentru a face din acesta capitala unui imperiu musulman europenizat.

Totuşi, la moartea lui, în 1849, lucrurile se schimbaseră deja. Europa intra în era naţionalismului şi imperiile cu naţionalităţi multiple erau în declin. Lumea musulmană avea să urmeze fără întârziere această mişcare. În Balcani, popoarele guvernate de către otomani au început să se mişte în acelaşi fel precum cele din Imperiul Austro-Ungar. Şi în Orientul Apropiat, oamenii îşi puneau acum întrebări despre „adevărata" lor identitate. Înainte, fiecare avea apartenenţele sale lingvistice, religioase sau regionale, dar problema apartenenţei

statale nu se punea, pentru că erau toți supușii sultanului. Odată ce Imperiul Otoman începea să se dezintegreze, împărțirea rămășițelor era obligatoriu la ordinea zilei, cu cortegiul ei de conflicte insolubile. Trebuia oare ca fiecare comunitate să aibă propriul stat? Dar ce era de făcut atunci când mai multe comunități conviețuiau de secole în una și aceeași țară? Trebuia divizat teritoriul Imperiului în funcție de limbă, de religie sau urmând frontierele tradiționale ale provinciilor? Cei care au observat în ultimii ani destrămarea Iugoslaviei pot să-și facă o idee – foarte atenuată și la scară mică – despre ceea ce a fost lichidarea Imperiului Otoman.

Diferitele popoare au început să se acuze reciproc de relele din pricina cărora sufereau. Dacă arabii nu progresau, cauza era cu siguranță stăpânirea turcească, ce îi ținea în loc; dacă turcii nu progresau, aceasta se întâmpla pentru că târau după ei de secole ghiuleaua arabă. Oare virtutea principală a naționalismului nu este că găsește pentru fiecare problemă mai degrabă un vinovat decât o soluție? Arabii au scuturat deci jugul turcilor, convinși că renașterea lor ar putea în sfârșit să înceapă, în timp ce turcii se apucau să-și „dezarabizeze" cultura, limba, alfabetul, veșmintele, pentru a putea să se alăture mai ușor Europei, cu mai puține bagaje.

Poate că exista, şi în spusele unora, şi în ale celorlalţi, un sâmbure de adevăr. Ceea ce ni se întâmplă este întotdeauna puţin şi din cauza celorlalţi, iar ceea ce li se întâmplă celorlalţi este întotdeauna puţin şi din cauza noastră. Dar nu are importanţă... Dacă menţionez aceste argumente ale naţionaliştilor arabi sau turci, nu o fac pentru a le dezbate, ci pentru a atrage atenţia asupra unui adevăr prea des uitat. Şi anume că răspunsul spontan al lumii musulmane la problema pusă de necesara modernizare nu a fost radicalismul religios. Acesta a rămas mult timp, foarte mult timp, o atitudine extrem de minoritară, de grup restrâns, marginală, ca să nu spun nesemnificativă. Lumea musulmană mediteraneană nu a fost guvernată în numele religiei, ci în numele naţiunii. Naţionaliştii au condus ţările spre independenţă, ei au fost părinţii patriei, ei au ţinut apoi frâiele, timp de decenii, şi spre ei erau îndreptate toate privirile cu aşteptări, cu speranţe. Nu toţi erau atât de făţiş laici şi modernişti ca Atatürk, dar nu prea se refereau la religie, pe care o puseseră, într-un fel, între paranteze.

Cel mai important dintre aceşti conducători era Nasser. „Cel mai important" am spus? Este un eufemism plat. Astăzi e greu de imaginat prestigiul preşedintelui egiptean începând cu 1956. Din Aden până la Casablanca, fotografiile lui erau

peste tot, cei tineri, dar şi cei mai puţin tineri îi invocau permanent autoritatea, megafoanele difuzau cântece întru gloria sa, iar când îşi rostea vreunul dintre discursurile-fluviu, oamenii stăteau strânşi ciorchine în jurul tranzistoarelor, două ore, trei ore, patru ore, fără să li se facă lehamite. Nasser era pentru oameni un idol, o divinitate. Degeaba am căutat în istoria recentă fenomene asemănătoare, n-am găsit niciunul. Niciunul care să se întindă asupra atâtor ţări concomitent, cu o asemenea intensitate. În ceea ce priveşte lumea arabo-musulmană, în orice caz, nu a existat niciodată nimic care să semene, nici măcar de departe, acestui fenomen.

Or, acest om, care a reprezentat mai mult decât oricine aspiraţiile arabilor şi ale musulmanilor, era un inamic înverşunat al islamiştilor; aceştia au încercat să-l asasineze şi el însuşi a pus să fie executaţi mai mulţi dintre liderii lor. Îmi amintesc de altfel că pe vremea aceea un militant al unei mişcări islamiste era considerat de omul de pe stradă un inamic al naţiunii arabe şi, deseori, un „agent" al Occidentului.

Asta demonstrează că atunci când vedem în islamismul politic, antimodernist şi antioccidental, expresia spontană şi naturală a popoarelor arabe e o scurtătură cel puţin pripită. A trebuit ca liderii naţionalişti, cu Nasser în frunte, să

ajungă într-un impas, atât prin eşecurile lor militare succesive, cât şi prin incapacitatea lor de a rezolva problemele legate de subdezvoltare, pentru ca o parte semnificativă a populaţiei să înceapă să plece urechea la discursurile radicalismului religios şi ca să vedem înflorind, începând cu anii 1970, văluri şi bărbi protestatare.

Aş putea să zăbovesc mult mai mult asupra fiecărui caz, cel al Egiptului, cel al Algeriei şi toate celelalte, să povestesc iluziile şi deziluziile, starturile greşite şi alegerile dezastruoase, eşecul naţionalismului, socialismului, al tuturor lucrurilor în care tinerii din această regiune, asemenea celor din restul lumii, din Indonezia până în Peru, au crezut şi apoi au încetat să mai creadă. Voiam doar să repet aici, iar şi iar, că radicalismul religios nu a fost alegerea spontană, naturală şi imediată a arabilor sau a musulmanilor.

Înainte să fie tentaţi de această cale, a trebuit ca toate celelalte să se închidă. Iar aceasta, calea paseistă, să se regăsească în mod paradoxal în spiritul timpului.

III

Timpul triburilor planetare

1

„Spiritul timpului" nu este, în mod evident, o noțiune riguroasă. Dacă o utilizez, o fac cu scopul de a exprima această realitate difuză, insesizabilă, care face ca în anumite momente din Istorie numeroase persoane să înceapă să privilegieze un element al identității lor în detrimentul celorlalte. Astfel, la ora actuală, a-ți afirma apartenența religioasă, a o considera elementul central al propriei identități, este o atitudine curentă; mai puțin răspândită, probabil, decât acum trei sute de ani, dar indiscutabil mai răspândită decât acum cincizeci de ani.

Aș fi putut să vorbesc de mediu intelectual sau de climat emoțional, noțiuni ceva mai puțin vagi decât spiritul timpului. Dar, dincolo de cuvinte, contează doar adevăratele întrebări: Ce anume face ca, în lumea întreagă, femei și bărbați de toate originile să-și redescopere astăzi apartenența religioasă și să se simtă îndemnați să o afirme în diverse moduri, deși aceleași persoane,

cu câțiva ani înainte, ar fi preferat să-și scoată în față spontan alte apartenențe? Ce anume face ca un musulman din Iugoslavia să înceteze într-o zi să-și mai spună iugoslav ca să se declare înainte de toate musulman? Ce anume face ca în Rusia un muncitor evreu care s-a considerat toată viața în primul rând un proletar să înceapă într-o zi să se perceapă în primul rând ca evreu? Cum se face că afirmarea trufașă a apartenenței religioase, care ar fi părut nu demult nepotrivită, pare în prezent naturală și legitimă, și încă în atâtea țări concomitent?

Fenomenul este complex și nicio explicație nu poate să-l clarifice într-o manieră satisfăcătoare. Totuși, este evident că declinul, apoi colapsul lumii comuniste au jucat un rol determinant în această evoluție. A trecut însă mai bine de un secol de când marxismul promite să instaureze pe toată planeta o societate de tip nou, din care ideea de Dumnezeu să fie exclusă; eșecul acestui proiect, atât în plan economic și politic, cât și în plan moral și intelectual, a avut drept consecință reabilitarea credințelor pe care voise să le arunce la coșul de gunoi al Istoriei. Refugiu spiritual, refugiu identitar, religia a fost, din Polonia până în Afganistan, un punct de raliere evident pentru toți cei care luptau contra comunismului. De aceea, înfrângerea lui Marx și a lui Lenin a apărut ca o revanșă a religiilor, cel puțin în aceeași măsură

ca o victorie a capitalismului, a liberalismului sau a Occidentului.

Dar acest factor nu este singurul care a jucat un rol determinant în „ascensiunea" fenomenului religios de-a lungul ultimului sfert al secolului XX. Deşi criza terminală a lumii comuniste a influenţat şi va influenţa încă puternic dezbaterea intelectuală şi politică, multe realităţi ar rămâne de neînţeles dacă nu am lua în calcul şi alţi factori, începând cu cealaltă criză, pe care unii o numesc simplu „criza", cea care afectează Occidentul.

Aceasta din urmă nu poate fi pusă pe acelaşi plan cu cea a comunismului. În conflictul prelungit care a opus cele două tabere, ar fi inutil să negăm că au existat un câştigător şi un perdant. Dar nu putem nega nici că modelul occidental, în ciuda triumfului său, în ciuda faptului că-şi întinde influenţa asupra tuturor continentelor, se percepe ca un model în criză, incapabil să rezolve problemele sărăciei în propriile metropole, incapabil să combată şomajul, delincvenţa, drogurile şi multe alte flageluri. De altfel, unul dintre paradoxurile cele mai derutante ale epocii noastre este că modelul de societate cel mai atrăgător, care le-a zdrobit pe toate celelalte, se îndoieşte profund de sine însuşi.

Să ne punem un moment în locul unui tânăr de nouăsprezece ani care tocmai a intrat într-o

universitate din lumea arabă. Altădată, ar fi fost atras de o organizaţie marxizantă, care s-ar fi arătat sensibilă la dificultăţile sale legate de existenţă şi l-ar fi iniţiat, în maniera sa, în dezbaterea de idei; sau, dacă nu, ar fi aderat la o organizaţie naţionalistă, care i-ar fi stimulat nevoia de identitate şi i-ar fi vorbit, poate, despre renaştere şi modernizare. Astăzi, marxismul şi-a pierdut din atractivitate, iar naţionalismul arab, confiscat de regimuri autoritare, incompetente şi corupte, şi-a pierdut din credibilitate. Nu ar fi exclus ca acest tânăr să fie fascinat de Occident, de modul său de viaţă, de realizările sale ştiinţifice şi tehnologice; o astfel de fascinaţie n-ar avea totuşi decât puţine consecinţe asupra angajamentului său, pentru că nicio organizaţie politică semnificativă nu întruchipează acest model. Cei care aspiră la „paradisul occidental" nu au adesea alt mijloc la îndemână decât emigrarea. Asta dacă nu aparţin uneia dintre acele „caste" de privilegiaţi care se străduiesc să reproducă acasă la ele, de bine, de rău, anumite aspecte ale acestui model râvnit. Dar toţi cei care nu s-au născut cu o limuzină sub balcon, toţi cei care doresc să zdruncine ordinea instaurată, toţi cei pe care îi revoltă corupţia, arbitrarul statal, inegalităţile, şomajul, lipsa de orizont, toţi cei care au dificultăţi în a-şi găsi locul într-o lume care se schimbă repede sunt

tentaţi de curentul islamist. Aici îşi potolesc concomitent nevoia de identitate, nevoia de inserţie într-un grup, nevoia de spiritualitate, nevoia de descifrare simplă a unor realităţi prea complexe, nevoia de acţiune şi de revoltă.

Făcând referire la toate aceste circumstanţe care îi determină pe tinerii din lumea musulmană să se înroleze în mişcări religioase, nu mă pot împiedica să simt un profund disconfort. Acesta vine din faptul că, în conflictul care îi opune pe islamişti conducătorilor care îi combat, mă simt incapabil să mă identific cu una sau alta dintre cele două tabere. Sunt impermeabil la discursul islamiştilor radicali, nu doar pentru că, în calitate de creştin, mă simt exclus de acesta, ci şi pentru că nu pot accepta ca o facţiune religioasă, fie şi majoritară, să îşi impună legea ansamblului populaţiei – în ochii mei, tirania majorităţii nu este mai bună, din punct de vedere moral, decât tirania minorităţii; dar şi pentru că eu cred profund în egalitatea tuturor, bărbaţi şi mai ales femei, precum şi în libertatea credinţei, în libertatea fiecăruia de a-şi duce viaţa cum doreşte şi mă feresc de orice doctrină care încearcă să conteste astfel de valori fundamentale.

Aceste lucruri fiind spuse, în modul cel mai categoric cu putinţă, nu mă pot împiedica să adaug

că puterile despotice care îi combat pe islamiști nu au mai multă indulgență în ochii mei și că refuz să aplaud abuzurile pe care le comit sub pretextul că ele ar fi un rău mai mic. Aceste popoare merită mai mult decât un rău mai mic, mai mult decât un paliativ, ar avea nevoie de soluții veritabile, care nu ar putea fi decât cele ale democrației veritabile, ale modernității veritabile, vreau să spun ale unei modernități integrale și consimțite, mai degrabă decât ale unei modernități ciuntite și impuse cu forța. Și mi se pare că privind altfel noțiunea de identitate, putem contribui, ieșind din impas, la trasarea unei căi de libertate umană.

Închid din nou paranteza, pentru a reveni la „spiritul timpului"... Și pentru a spune că, dacă ascensiunea religiosului se explică parțial prin colapsul comunismului, parțial prin impasul în care se găsesc diverse societăți din Lumea a Treia și parțial prin criza care afectează modelul occidental, amploarea fenomenului și tonalitatea sa nu pot fi înțelese fără referire la evoluția recentă, atât de spectaculoasă, din domeniul comunicațiilor și la ansamblul a ceea ce este numit convențional mondializare.

Istoricul britanic Arnold Toynbee explica, într-un text publicat în 1973, că parcursul umanității s-a derulat în trei etape succesive.

În cursul primei etape, care corespunde preistoriei, comunicaţiile erau extrem de lente, dar progresele cunoaşterii erau şi mai lente, astfel încât orice noutate avea timp să se propage în lume înainte ca o altă noutate să intervină; de aceea, societăţile umane aveau aproape acelaşi grad de evoluţie, precum şi nenumărate caracteristici comune.

În cursul celei de-a doua perioade, dezvoltarea cunoştinţelor a devenit mult mai rapidă decât propagarea lor, astfel că societăţile umane au devenit din ce în ce mai diferenţiate, în toate domeniile. Procesul a durat mai multe milenii, care corespund cu ceea ce numim Istorie.

Apoi, foarte recent, a început o a treia perioadă, a noastră, în cursul căreia cunoştinţele progresează, cu certitudine, din ce în ce mai repede, dar propagarea cunoştinţelor este şi mai rapidă, astfel încât societăţile umane vor constata că sunt tot mai puţin diferenţiate...

Am putea să discutăm mult timp validitatea unei astfel de teorii, pe care am explicat-o, de altfel, extrem de schematic. Scopul meu nu este de a extrage de aici o argumentaţie, în opinia mea este vorba doar de o prezentare seducătoare şi puternic stimulativă intelectual despre ceea ce constatăm azi în jurul nostru.

Este evident că această amalgamare universală de imagini şi de idei, care nu încetează să se

intensifice şi pe care nimeni nu pare în măsură să o controleze, ne va transforma profund – şi, din punctul de vedere al istoriei civilizaţiilor, pe termen foarte scurt – cunoştinţele, percepţiile şi comportamentele. Probabil că va transforma la fel de profund viziunea pe care o avem cu privire la noi înşine, la apartenenţele noastre, la identitatea noastră. Extrapolând puţin pe baza ipotezei lui Toynbee, am putea spune că tot ceea ce societăţile umane au construit de-a lungul secolelor pentru a marca diferenţele dintre ele, pentru a trasa frontiere între ele şi celelalte, va fi supus unor presiuni care vizează tocmai să reducă aceste diferenţe şi să şteargă aceste frontiere.

Această metamorfoză fără precedent, care se desfăşoară în faţa ochilor noştri prin nenumărate vuiete, prin nenumărate fulgere, şi care se accelerează încă, nu se face lin. Desigur, acceptăm toţi multe dintre lucrurile pe care ni le oferă lumea ce ne înconjoară, fie că ni se par avantajoase, fie că ni se par inevitabile; dar fiecăruia i se întâmplă să se revolte atunci când simte că o ameninţare pluteşte asupra unui element semnificativ al identităţii sale – limba sa, religia sa, diferitele simboluri ale culturii sale sau independenţa sa. De aceea, epoca actuală se desfăşoară sub semnul dublu al armonizării şi al disonanţei. Niciodată oamenii n-au avut atâtea lucruri în

comun, atâtea cunoştinţe comune, atâtea referinţe comune, atâtea imagini, atâtea cuvinte, atâtea instrumente împărtăşite, dar asta îi presează pe unii şi pe alţii să-şi afirme şi mai mult diferenţa.

Ceea ce tocmai am afirmat poate fi observat cu ochiul liber. Nu încape îndoială că mondializarea accelerată provoacă, drept reacţie, o accentuare a nevoii de identitate. Şi de asemenea, având în vedere angoasa existenţială care însoţeşte nişte schimbări atât de bruşte, o creştere a nevoii de spiritualitate. Or, doar apartenenţa religioasă aduce – sau cel puţin caută să aducă – un răspuns la aceste două nevoi.

Tocmai am folosit cuvântul „reacţie"; ar fi just să precizez că, de unul singur, nu poate să explice ansamblul fenomenului. Putem cu siguranţă să vorbim de „reacţie", în toate sensurile termenului, atunci când un grup uman, speriat de schimbare, caută refugiu în valorile şi simbolurile unei vechi tradiţii. Mi se pare însă că în ascensiunea religiosului există mai mult decât o simplă reacţie, poate o încercare de sinteză între nevoia de identitate şi exigenţa de universalitate. Într-adevăr, comunităţile de credincioşi apar ca nişte triburi planetare – spun „triburi" din cauza conţinutului lor identitar, dar spun şi „planetare", pentru că ele depăşesc cu uşurinţă frontierele. Adeziunea

la o credință care ar transcende apartenențele naționale, rasiale, sociale apare în ochii unora ca modul lor de a se arăta universali. Așadar, apartenența la o comunitate de credincioși ar fi, într-un fel, particularismul cel mai global, cel mai universal; sau poate ar trebui spus universalismul cel mai tangibil, cel mai „natural", cel mai înrădăcinat.

Oricare ar fi formularea adecvată, important de relevat este că sentimentul de apartenență la o comunitate religioasă, așa cum se manifestă el astăzi, nu este pur și simplu o întoarcere la o situație anterioară. Nu suntem în zorii erei naționalităților, ci la crepusculul ei. Și nu suntem în zorii internaționalismului, cel puțin nu în versiunea sa „proletară", ci tot la crepusculul său. De aceea, sentimentul de a face parte în primul rând dintr-o religie nu poate fi pur și simplu respins cu un gest disprețuitor, ca un moment istoric ce va fi curând depășit. Căci întrebarea care se pune inevitabil este: spre ce va fi depășit? Spre o nouă eră a națiunilor? Mi se pare că acest lucru nu este nici probabil, nici de dorit – de altfel, sentimentul de a face parte dintr-o „Biserică" comună este astăzi liantul cel mai sigur al naționalismelor, chiar și al celor care se vor laice, ceea ce este la fel de valabil pentru turci sau ruși ca și pentru

greci, polonezi sau israelieni, precum și pentru mulți alții cărora nu le-ar plăcea s-o admită.

Așadar, spre ce anume va fi depășită apartenența religioasă? Ce altă apartenența o va putea face să devină „învechită", așa cum a părut să fie nu demult?

2

În acest stadiu al raţionamentului meu, se impune o precizare pentru a evita o gravă neînţelegere. Când vorbesc de depăşirea apartenenţei religioase, nu încerc să spun că ar trebui depăşită religia însăşi. Pentru mine, religia nu va fi niciodată aruncată în tainiţele uitate ale Istoriei, nici de ştiinţă, nici de vreo doctrină, nici de vreun regim politic. Cu cât ştiinţa va progresa mai mult, cu atât omul va trebui să-şi pună întrebări cu privire la finalitatea sa. Dumnezeul lui „cum?" se va estompa într-o zi, dar Dumnezeul lui „de ce?" nu va muri niciodată. Poate că peste o mie de ani nu vom avea aceleaşi religii ca astăzi, dar nu-mi imaginez lumea fără nicio formă de religie.

Mă grăbesc să adaug că, din punctul meu de vedere, nevoia de spiritualitate nu trebuie obligatoriu să se exprime prin apartenenţa la o comunitate de credincioşi. Există aici, într-adevăr, două aspiraţii profunde, care sunt amândouă, în grade diferite, naturale şi legitime, dar pe care ar fi

abuziv să le confundăm: pe de o parte, aspiraţia spre o viziune asupra lumii care să transceandă existenţa noastră, suferinţele noastre, decepţiile noastre, care să dea un sens – fie şi iluzoriu – vieţii şi morţii; pe de altă parte, nevoia oricărui om de a se simţi legat de o comunitate care să-l accepte, să-l recunoască şi în mijlocul căreia să fie înţeles fără a trebui să spună totul.

Nu visez la o lume în care religia n-ar mai avea loc, ci la o lume în care nevoia de spiritualitate ar fi disociată de nevoia de apartenenţă. La o lume în care omul, rămânând ataşat unor credinţe, unui cult, unor valori morale eventual inspirate dintr-o Carte sfântă, nu ar mai simţi nevoia de a se înrola în cohorta coreligionarilor săi. La o lume în care religia nu ar mai servi drept liant unor etnii în război. A separa religia de stat nu mai e suficient; la fel de important ar fi să separăm religiosul de identitar. De aceea, dacă vrem ca acest amalgam să nu mai alimenteze fanatismul, teroarea şi războaiele etnice, ar trebui să putem satisface în alt mod nevoia de identitate.

Ceea ce mă readuce la interogaţia mea iniţială: prin ce am putea înlocui astăzi apartenenţa la o comunitate de credincioşi?

Dificultatea sugerată de paginile precedente este că acea apartenenţă apare de-acum ca apartenenţa

ultimă, cea mai puțin efemeră, cel mai bine înrădăcinată, singura care poate împlini atâtea nevoi esențiale ale omului; și că ea nu ar putea fi durabil suplinită de alte apartenențe tradiționale – națiunea, etnia, rasa, nici măcar clasa –, care se dovedesc toate a fi mai înguste, mai limitative și doar în mică măsură mai puțin ucigașe; dacă apartenența la un „trib planetar" trebuie depășită, ea nu poate fi depășită decât spre o apartenență mult mai vastă, purtătoare a unei viziuni umaniste mai complete.

Probabil, mi se va spune, dar care anume? Care „apartenență mai vastă"? Și care „viziune umanistă"? E de ajuns să ne aruncăm privirea asupra lumii pentru a constata că nu există, în fața puternicelor apartenențe viscerale care și-au demonstrat capacitățile mobilizatoare de-a lungul Istoriei, nicio apartenență nouă capabilă să constituie o contrapondere. Mai ales că orice viziune care se vrea a fi globală suscită astăzi neîncrederea contemporanilor noștri, fie că li se pare naivă, fie că li se pare periculoasă pentru identitatea lor.

„Neîncredere" este fără nicio îndoială unul dintre cuvintele-cheie ale vremii noastre. Neîncredere față de ideologii, față de un viitor luminos, neîncredere față de politică, știință, rațiune, modernitate. Neîncredere față de ideea de progres și practic față de orice lucru în care am putut crede

de-a lungul secolului XX – un secol de mari realizări, fără niciun precedent din cele mai vechi timpuri, dar şi un secol de crime impardonabile şi de speranţe înşelate. Neîncredere şi faţă de tot ce apare ca global, mondial sau planetar.

Acum câţiva ani, numeroşi oameni ar fi fost gata să accepte ideea unei apartenenţe planetare, considerată, într-un fel, rezultatul natural al Istoriei umane; astfel, un locuitor din Torino, după ce fusese piemontez, apoi cetăţean italian, avea să devină succesiv cetăţean european, apoi cetăţean al lumii. Simplific la extrem, dar această idee a unei înaintări ireversibile spre apartenenţe din ce în ce mai vaste nu părea exagerată. Prin regrupări regionale succesive, omenirea avea să ajungă într-o zi la reunirea supremă; au existat chiar şi teorii foarte seducătoare cu privire la cele două sisteme rivale, capitalismul şi comunismul, care trebuiau să conveargă unul spre celălalt, primul devenind din ce în ce mai social, iar cel de-al doilea din ce în ce mai puţin dirijist, până ce aveau să se contopească. La fel şi în privinţa religiilor, despre care se prezicea că aveau să se întâlnească într-un vast sincretism reconfortant.

Ştim astăzi că Istoria nu urmează niciodată calea care îi este trasată. Nu pentru că ar fi prin natura ei instabilă, sau insondabilă, sau indescifrabilă, nu pentru că s-ar sustrage raţiunii umane,

ci pentru că ea este exact ceea ce fac din ea oamenii, pentru că este suma tuturor acţiunilor lor, individuale sau colective, a tuturor cuvintelor, schimburilor, confruntărilor, suferinţelor, urilor şi afinităţilor lor. Cu cât actorii Istoriei sunt mai numeroşi şi mai liberi, cu atât rezultanta acţiunilor lor este mai complexă, mai dificil de acceptat, mai refractară la teoriile simplificatoare.

Istoria avansează în fiecare clipă pe o infinitate de căi. Rezultă din asta totuşi un sens oarecare? Probabil că nu vom şti decât la „sosire". Dar ar fi necesar şi ca acest cuvânt să aibă un sens.

Viitorul va fi oare cel al speranţelor noastre sau cel al coşmarurilor noastre? Va fi făcut din libertate sau din servitute? Ştiinţa va fi, în cele din urmă, instrumentul salvării noastre sau cel al nimicirii noastre? Vom fi fost asistenţii inspiraţi ai unui Creator sau nişte banali ucenici vrăjitori? Mergem spre o lume mai bună sau spre „cea mai bună dintre lumi"?

Şi mai întâi, mai aproape de noi, ce ne rezervă deceniile viitoare? Un „război al civilizaţiilor" sau serenitatea unui „sat global"?

Convingerea mea profundă este că viitorul nu e scris nicăieri, viitorul va fi ceea ce vom face noi din el.

Şi destinul? vor întreba unii, făcându-i clar cu ochiul orientalului care sunt. De obicei răspund că, pentru om, destinul este ca vântul pentru un

velier. Cel care se află la cârmă nu poate decide de unde suflă vântul, nici cu ce forţă, dar poate să-şi orienteze pânza. Şi asta contează câteodată foarte mult. Acelaşi vânt care îi va aduce pieirea unui marinar neexperimentat sau imprudent sau prost inspirat îl va duce pe altul la liman.

În ceea ce priveşte „vântul" mondializării care se face simţit pe întreaga planetă, s-ar putea spune cam acelaşi lucru. Ar fi absurd să încercăm să-l oprim; dar, dacă navigăm cu pricepere, păstrând cursul şi evitând primejdiile, putem ajunge „la liman".

Nu aş vrea să mă mulţumesc cu această imagine marină, ce are limitele sale; mi se pare necesar să exprim lucrurile mai clar: n-ar servi la nimic să ne întrebăm dacă formidabilul progres tehnologic, care se accelerează de câţiva ani şi care ne-a schimbat profund vieţile, mai ales în domeniul comunicării şi al accesului la cunoaştere, este „bun" sau „rău" pentru noi, căci nu este un proces supus referendumului, ci o realitate; cu toate acestea, felul în care ne va afecta el viitorul depinde în mare măsură de noi.

Unii ar fi tentaţi să refuze totul, de la bun început, şi să se înfăşoare în „identitatea" lor, lansând imprecaţii patetice contra mondializării, a globalizării, a Occidentului dominator sau a

insuportabilei Americi. Alții, dimpotrivă, ar fi gata să accepte totul, să „ingurgiteze" totul, fără discernământ, până ce nu ar mai ști cine sunt, nici încotro se-ndreaptă, nici încotro merge lumea! Două atitudini diametral opuse, dar care sfârșesc prin a se întâlni în măsura în care se caracterizează, și una, și cealaltă, prin resemnare. Ambele – cea amară și cea mieroasă, cea țâfnoasă și cea credulă – pornesc de la aceeași presupoziție, și anume că lumea avansează ca un tren pe șine și că nimic nu ar putea să o devieze de la traseul său.

Sentimentul meu e diferit. Îmi pare că „vântul" mondializării ar putea într-adevăr să ne ducă la tot ce e mai rău, dar și la tot ce e mai bun. Dacă noile mijloace de comunicare, care ne apropie prea repede unii de alții, ne determină să ne afirmăm, prin reacție, diferențele, ele ne fac în aceeași măsură și să devenim conștienți de destinul nostru comun. Asta mă face să mă gândesc că evoluția actuală ar putea, în timp, să favorizeze emergența unei noi abordări a noțiunii de identitate. O identitate care ar fi percepută ca suma tuturor apartenențelor noastre și în sânul căreia apartenența la comunitatea umană ar căpăta din ce în ce mai multă importanță, până ar deveni într-o bună zi apartenența principală, fără să șteargă

totuşi multiplele noastre apartenenţe particulare – cu siguranţă, nu voi merge până acolo încât să spun că „vântul" globalizării ne împinge obligatoriu în această direcţie, dar mi se pare că face ca o astfel de abordare să fie mai puţin dificil de preconizat. Şi, în acelaşi timp, indispensabilă.

3

„Oamenii sunt mai degrabă copiii timpului lor decât ai taţilor lor", spunea istoricul Marc Bloch. Probabil că asta a fost întotdeauna adevărat, dar niciodată într-atât ca astăzi. Mai e oare nevoie să reamintesc cât de repede au mers lucrurile, din ce în ce mai repede, în ultimele decenii? Care dintre contemporanii noştri nu a avut din când în când impresia că cunoaşte, într-un an sau doi, schimbări care altădată s-ar fi petrecut într-un secol? Cei mai în vârstă dintre noi ar avea chiar nevoie de un mare efort de memorie pentru a reveni la starea de spirit pe care au avut-o în copilărie, pentru a face abstracţie de obişnuinţele pe care le-au dobândit, de instrumentele şi produsele la care astăzi ar fi incapabili să renunţe. Cât despre tineri, adesea ei nu au nici cea mai vagă idee cum a putut să fie viaţa bunicilor lor, ca să nu mai vorbim de cea a generaţiilor anterioare.

De fapt, cu toţii suntem infinit mai apropiaţi de contemporanii noştri decât de strămoşii noştri. Aş exagera oare dacă aş spune că am mult mai multe lucruri în comun cu un trecător luat la întâmplare de pe o stradă din Praga, Seul sau San Francisco decât cu propriul meu străbunic? Nu doar în ceea ce priveşte aspectul, îmbrăcămintea, mersul, nu doar în ceea ce priveşte modul de viaţă, munca, habitatul, instrumentele care ne înconjoară, dar şi în privinţa concepţiilor morale, a modului de a gândi.

La fel şi în ceea ce priveşte credinţele. Degeaba ne spunem creştini – sau musulmani, sau evrei, sau budişti, sau hinduşi –, viziunea noastră asupra lumii, precum şi asupra lumii de dincolo nu prea mai are legătură cu cea a „coreligionarilor" noştri care trăiau acum cinci sute de ani. Pentru marea lor majoritate, Infernul era un loc la fel de real ca Asia Mică sau Abisinia, cu diavoli cu copite care-i împingeau pe păcătoşi spre focul cel veşnic ca în picturile apocaliptice. Astăzi, nimeni sau aproape nimeni nu mai vede lucrurile aşa. Am luat imaginea cea mai caricaturală, dar acest lucru este la fel de adevărat pentru ansamblul concepţiilor noastre, în toate domeniile. Multe dintre comportamentele care sunt astăzi perfect acceptabile pentru credincios ar fi fost de neconceput pentru „coreligionarii" săi de altădată. Am

scris din nou acest cuvânt între ghilimele pentru că acești strămoși nu practicau aceeași religie ca noi. Dacă am fi trăit printre ei, cu comportamentele noastre de astăzi, am fi fost toți lapidați pe stradă, aruncați în temniță sau arși pe rug pentru impietate, depravare, erezie sau vrăjitorie.

În esență, fiecare dintre noi este depozitarul a două moșteniri: una, „verticală", ne vine de la strămoși, de la tradițiile propriului popor, de la comunitatea noastră religioasă; alta, „orizontală", ne vine din epoca noastră, de la contemporani. Mie îmi pare că determinantă este ultima și că devine tot mai determinantă pe zi ce trece; totuși, această realitate nu se reflectă în percepția noastră despre noi înșine. Nu ne reclamăm de la moștenirea „orizontală", ci de la cealaltă.

Permiteți-mi să insist, căci acesta este un punct esențial din momentul în care ne aplecăm asupra noțiunii de identitate așa cum se prezintă ea în zilele noastre: există, pe de o parte, ceea ce suntem în realitate și ceea ce devenim sub efectul mondializării culturale, și anume niște ființe țesute din fire de toate culorile, care împărtășesc cu vasta comunitate a contemporanilor lor esențialul referințelor lor, esențialul comportamentelor lor, esențialul credințelor lor. Și mai există, pe de altă parte, ceea ce credem că suntem, ceea ce

pretindem a fi, adică membri ai unei anumite comunităţi, şi nu ai alteia, adepţi ai unei anumite credinţe mai degrabă decât ai alteia. Nu e vorba de a nega importanţa apartenenţelor noastre religioase, naţionale sau de alt fel. Nu e vorba de a nega influenţa deseori decisivă a moştenirii noastre „verticale". Este vorba mai ales, în acest stadiu, de a pune în lumină faptul că există o falie între ceea ce suntem şi ceea ce credem că suntem.

La drept vorbind, dacă ne afirmăm cu atâta furie diferenţele, o facem tocmai pentru că suntem din ce în ce mai puţin diferiţi. Pentru că, în ciuda conflictelor noastre, a duşmăniilor noastre seculare, fiecare zi care trece mai reduce puţin deosebirile dintre noi şi ne mai amplifică puţin asemănările.

Am aerul că mă bucur de acest lucru. Trebuie oare să ne bucurăm când vedem că oamenii sunt din ce în ce mai asemănători? Nu cumva ne îndreptăm către o lume cenuşie, în care nu s-ar mai vorbi curând decât o singură limbă, în care toţi ar împărtăşi acelaşi fascicul de credinţe minimale, în care toţi ar urmări la televizor aceleaşi seriale americane, molfăind aceleaşi sendvişuri?

Dincolo de caricatură, problema merită să fie expusă cu cea mai mare seriozitate. Traversăm,

într-adevăr, o epocă foarte deconcertantă, în cursul căreia mondializarea apare pentru un mare număr dintre semenii noştri nu ca o formidabilă amalgamare din care toţi au de câştigat, ci ca o uniformizare ce ne sărăcăceşte şi o ameninţare contra căreia trebuie să te lupţi pentru a-ţi prezerva cultura, identitatea, valorile.

Poate că acestea nu sunt decât nişte lupte de ariergardă, dar la ora actuală trebuie să avem modestia să recunoaştem că nu ştim nimic despre asta. Nu găsim întotdeauna în coşul de gunoi al Istoriei ceea ce ne aşteptam să găsim. Şi, mai ales, dacă atâtea persoane se consideră ameninţate de mondializare, ar fi normal că zisa ameninţare să fie examinată puţin mai îndeaproape.

Putem cu siguranţă să decelăm la cei care se simt în pericol frica de schimbare, veche de când lumea. Dar există şi nelinişti mai actuale pe care nu aş îndrăzni să le numesc nejustificate. Căci mondializarea ne antrenează, cu una şi aceeaşi mişcare, spre două realităţi opuse, una binevenită, în opinia mea, alta nefavorabilă, adică universalitatea şi uniformitatea. Două căi care ne par amestecate, nediferenţiate, ca şi cum ar fi vorba de o singură cale. În aşa măsură încât putem să ne întrebăm dacă nu cumva una este pur şi simplu faţa prezentabilă a celeilalte.

În ceea ce mă privește, sunt convins că e vorba de două căi distincte, cu toate că ele merg alături una de alta, atingându-se și împletindu-se cât vezi cu ochii. Ar fi iluzoriu să vrem să descurcăm caierul imediat, dar putem încerca măcar să tragem un prim fir.

4

Postulatul de bază al universalității este de a considera că există drepturi inerente demnității persoanei, pe care nimeni nu ar trebui să le nege semenilor săi din cauza religiei lor, a culorii lor, a naționalității lor, a sexului lor sau din orice alt motiv. Ceea ce înseamnă, printre altele, că orice atingere adusă drepturilor fundamentale ale bărbaților și femeilor în numele cutărei sau cutărei tradiții particulare – religioase, de exemplu – este contrară spiritului de universalitate. Nu pot exista, pe de-o parte, o cartă globală a drepturilor omului și, pe de altă parte, niște carte particulare, o cartă musulmană, o cartă evreiască, o cartă creștină, o cartă africană, o cartă asiatică etc.

În principiu, puțini oameni vor contesta acest fapt; în practică, mulți se comportă ca și cum nu ar prea crede în el. De exemplu, niciun guvern occidental nu privește drepturile omului din Africa și din lumea arabă cu aceeași exigență ca pe cele din Polonia sau din Cuba. O atitudine care se

pretinde respectuoasă, dar care este, în opinia mea, profund disprețuitoare. A respecta pe cineva, a-i respecta istoria înseamnă a considera că aparţine aceleiaşi umanităţi, şi nu unei umanităţi diferite, unei umanităţi de valoare mai redusă.

Nu aş vrea să mă lungesc asupra acestei chestiuni, care ar merita ea singură o lungă expunere bazată pe probe. Însă ţineam să o evoc aici deoarece este esenţială pentru noţiunea de universalitate. Aceasta ar fi goală de sens dacă nu ar presupune că există valori care îi privesc pe toţi oamenii, fără nicio distincţie. Aceste valori sunt mai importante decât orice altceva. Tradiţiile nu merită respectate decât în măsura în care sunt respectabile, adică în măsura exactă în care respectă drepturile fundamentale ale bărbaţilor şi femeilor. A respecta nişte „tradiţii" sau nişte legi discriminatorii înseamnă a dispreţui victimele acestora. Toate popoarele şi toate doctrinele au produs, în anumite momente ale istoriei lor, comportamente care s-au dovedit, odată cu evoluţia mentalităţilor, incompatibile cu demnitatea umană; niciunde nu vor fi abolite dintr-o trăsătură de condei, dar asta nu ne scuteşte de a le denunţa şi de a depune eforturi pentru dispariţia lor.

Tot ceea ce priveşte drepturile fundamentale – dreptul de a trăi ca un cetăţean cu drepturi depline

pe pământul strămoşilor tăi, fără a îndura nicio persecuţie sau discriminare; dreptul de a trăi, indiferent unde te găseşti, în demnitate; dreptul de a-ţi alege liber viaţa, iubirile, credinţele, cu respectarea libertăţii aproapelui; dreptul de a accede fără piedici la cunoaştere, la sănătate, la o viaţă decentă şi onorabilă – toate acestea, şi lista nu este limitativă, nu pot fi negate semenilor noştri sub pretextul de a prezerva o credinţă, o practică ancestrală sau o tradiţie. În acest domeniu, trebuie să tindem spre universalitate şi, dacă e necesar, chiar spre uniformitate, pentru că umanitatea, deşi este multiplă, este în primul rând una.

Dar specificitatea fiecărei civilizaţii? Bineînţeles, ea trebuie respectată, dar într-o altă manieră şi fără a renunţa niciodată la luciditate.

În paralel cu lupta pentru universalitatea valorilor, este imperativ să luptăm contra uniformizării care ne sărăceşte, contra hegemoniei ideologice, sau politice, sau economice, sau mediatice, contra unanimităţii abrutizante, contra a tot ceea ce pune căluş multiplelor expresii lingvistice, artistice, intelectuale. Contra a tot ce merge în direcţia unei lumi monocorde şi infantilizante. O luptă pentru apărarea anumitor practici, a anumitor tradiţii culturale, dar o luptă lucidă, exigentă,

selectivă, fără frisoane, fără spaime excesive şi deschisă permanent spre viitor.

O maree de imagini, de sunete, de idei şi de produse diverse inundă întreaga planetă, transformându-ne pe zi ce trece gusturile, aspiraţiile, comportamentele, modul de viaţă, viziunea asupra lumii şi chiar asupra noastră. Din această extraordinară abundenţă se degajă adesea realităţi contradictorii. Este adevărat, de exemplu, că găsim în prezent, pe cele mai mari artere din Paris, Moscova, Shanghai sau Praga, recognoscibilele firme ale fast-foodurilor. Dar este la fel de adevărat că găsim din ce în ce mai mult, pe toate continentele, bucătăriile cele mai variate, nu doar cea italiană sau cea franceză, cea chineză sau cea indiană, care se exportă de mult timp, dar şi bucătăriile japoneză, indoneziană, coreeană, mexicană, marocană sau libaneză.

Pentru unii, acesta nu este decât un detaliu anecdotic. În ochii mei, este un fenomen revelator. Revelator cu privire la ceea ce poate însemna amalgamarea în viaţa cotidiană. Revelator şi în privinţa felului cum pot reacţiona unii sau alţii. Într-adevăr, câţi oameni nu văd în toată această evoluţie decât un singur aspect, şi anume pasiunea unor tineri pentru mâncarea expeditivă în stil american. Nu sunt un partizan al pasivităţii şi am doar respect pentru cei care, tocmai, nu

rămân pasivi. Lupta pentru a prezerva caracterul tradiţional al unei străzi, al unui cartier sau o anumită calitate a vieţii este o luptă legitimă şi adesea necesară. Dar ea nu trebuie să ne împiedice să vedem imaginea de ansamblu.

Că putem, peste tot în lume, dacă dorim, să mâncăm după moda ţării, dar şi să încercăm alte tradiţii culinare, inclusiv pe cea din Statele Unite; că britanicii preferă curry, şi nu *mint sauce*, că francezii comandă câteodată un cuscus în loc de o tocană de legume cu carne şi că un locuitor din Minsk, după decenii cenuşii, îşi permite fantezia unui hamburger cu ketchup – nimic din toate astea nu mă irită, trebuie s-o mărturisesc, nici nu mă întristează. Dimpotrivă, aş dori ca fenomenul să se amplifice şi mai mult, aş vrea ca fiecare tradiţie culinară, fie că vine din Sichuan, din Alep, din Champagne, din Apulia, din Hanovra sau din Milwaukee, să poată fi apreciată în lumea întreagă.

Ceea ce afirm despre bucătărie aş putea extinde la multe alte aspecte din cultura cotidiană. Muzica, de exemplu. Şi aici există o varietate extraordinară. Din Algeria ne parvin adesea ştirile cele mai revoltătoare, dar tot de acolo vin şi muzici inventive, răspândite de toţi acei tineri care se exprimă în arabă, în franceză sau în kabilă; unii au rămas în ţară în ciuda tuturor greutăţilor, în

timp ce alţii au plecat, dar au dus cu ei, în ei, adevărul unui popor, sufletul unei culturi, despre care dau mărturie.

Parcursul lor nu poate decât să amintească de acela, mai vechi şi mai amplu, al africanilor duşi odinioară ca sclavi spre cele două Americi. Astăzi, muzica lor, ieşită din Louisiana sau din Caraibe, s-a răspândit în toată lumea, ea face parte de acum din patrimoniul nostru muzical şi afectiv. Mondializarea înseamnă şi asta. Niciodată în trecut umanitatea nu a avut mijloacele tehnice de a asculta atâtea muzici, la alegere, toate aceste voci venite din Camerun, din Spania, Egipt, Argentina, Brazilia, din Capul Verde, precum şi din Liverpool, Memphis, Bruxelles sau Napoli. Niciodată atâtea persoane n-au avut posibilitatea de a interpreta, de a compune, de a cânta şi de a se face auzite.

5

Dacă insist asupra a ceea ce apare, pentru mine, ca una dintre binefacerile mondializării, ca un autentic factor de universalitate, nu aș vrea totuși să trec sub tăcere îngrijorarea celor care văd în această înflorire un fenomen mult mai puțin semnificativ decât predominanța în creștere a cântecului anglo-saxon. O îngrijorare ce se observă și în multe alte domenii, atunci când se evocă, de exemplu, influența anumitor mijloace de comunicare de masă internaționale, dar și apropo de cinema, unde forța Hollywoodului este indiscutabil zdrobitoare.

Am vorbit de îngrijorare; această vocabulă imprecisă nu exprimă în totalitate extrema diversitate a reacțiilor. Între un patron de cafenea parizian care este iritat că aude prea puține cântece franceze la radio și un predicator fanatic care numește „paradiabolice" antenele parabolice pentru că vehiculează, după părerea lui, cântecul de sirenă al Occidentului nu există nimic în comun.

Poate doar o anumită mefienţă faţă de cultura globală aşa cum este ea pe cale să se făurească. În orice caz, în ceea ce mă priveşte, aceste două îngrijorări mă îngrijorează, dacă pot să spun aşa; nu în egală măsură, dar simultan. Nu mi-aş dori o lume arabă înfuriată împotriva modernităţii şi care regresează; şi nu mi-aş dori nici o Franţă temătoare, care să intre în noul mileniu cu un pas ezitant.

Acestea fiind spuse, ţin să repet că, deşi neliniştile suscitate de mondializare mi se par uneori excesive, nu le judec fără un fundament.

Îmi pare că ele sunt de două feluri. Pe primul mă voi mulţumi să-l semnalez mai pe scurt decât merită, pentru că depăşeşte cu mult cadrul acestui eseu. Este vorba despre ideea conform căreia efervescenţa actuală, mai degrabă decât să conducă la o îmbogăţire extraordinară, la multiplicarea căilor de expresie, la diversificarea opiniilor, conduce în mod paradoxal la fenomenul invers, la sărăcire; astfel, această abundenţă de expresii muzicale frenetice nu ar duce, în cele din urmă, decât la un soi de muzică ambientală sentimentală şi siropoasă; astfel, formidabilul amestec de idei nu ar produce decât o opinie unanimistă, simplistă, un cel mai mic numitor comun intelectual; în aşa măsură încât, în curând, toată lumea,

cu excepția unei mâini de indivizi originali, va sfârși prin a citi – dacă citește! – aceleași romane stereotipe, prin a asculta melodii indistincte deversate cu tona, prin a vedea filme produse după același scenariu – într-un cuvânt, prin a înghiți același ghiveci indigest de sunete, de imagini și de credințe.

Apropo de mass-media am putea exprima aceeași frustrare. Ne imaginăm uneori că, având la dispoziție atâtea ziare, radiouri, televiziuni, vom auzi o infinitate de opinii diferite. Apoi descoperim că este invers: puterea acestor portavoce nu face decât să amplifice opinia dominantă a momentului, până la a face inaudibil orice altă părere. Este adevărat că revărsarea de imagini și de cuvinte nu favorizează întotdeauna spiritul critic.

Ar trebui oare să conchidem că abundența, în loc să fie un factor de diversitate culturală, duce de fapt, în virtutea vreunei legi insidioase, la uniformitate? Riscul există, fără nicio îndoială, așa cum ne lasă să întrevedem tirania ratelor de audiență și derapajele „corectitudinii politice". Dar acesta este riscul inerent oricărui sistem democratic; ne putem teme de tot ce e mai rău dacă ne supunem puterii numărului; în schimb, nicio derivă nu este ineluctabilă dacă utilizăm cu înțelepciune mijloacele de expresie de care dispunem

şi dacă ştim să vedem, sub realitatea simplistă a cifrelor, realitatea complexă a oamenilor.

Căci – mai trebuie oare amintit? – nu suntem în era maselor, în ciuda anumitor aparenţe, ci în era indivizilor. Din acest punct de vedere, umanitatea, după ce s-a confruntat pe parcursul secolului XX cu cele mai grave pericole din istoria sa, s-a descurcat mai bine decât era de aşteptat.

Deşi populaţia planetei a crescut de aproape patru ori în o sută de ani, mi se pare că, în ansamblu, fiecare persoană este mai conştientă decât în trecut de individualitatea sa, mai conştientă de drepturile sale, probabil ceva mai puţin conştientă de îndatoririle sale, mai atentă la locul său în societate, la sănătatea sa, la bunăstarea sa, la corpul său, la propriul viitor, la puterile de care dispune, la identitatea sa – oricare ar fi, pe de altă parte, conţinutul pe care îl dă acesteia. Mi se mai pare şi că fiecare dintre noi, dacă ştie să se folosească de mijloacele incredibile care îi stau astăzi la îndemână, îşi poate influenţa semnificativ contemporanii şi generaţiile viitoare. Cu condiţia să aibă ceva să le spună. Şi cu condiţia să se arate inventiv, pentru că noile realităţi nu vin însoţite de manualul de utilizare.

Dar mai ales cu condiţia să nu se refugieze în casă mormăind: „Lume crudă, nu-mi mai trebuieşti!".

O asemenea timorare ar fi la fel de sterilă în ceea ce privește cealaltă îngrijorare suscitată de mondializare. De data aceasta, în cauză fiind nu uniformizarea prin mediocritate, ci uniformizarea prin hegemonie. O îngrijorare dintre cele mai răspândite și care este la originea a numeroase conflicte sângeroase, precum și a nenumărate tensiuni.

Această îngrijorare ar putea fi formulată după cum urmează: este mondializarea altceva decât o americanizare? Nu va avea ea ca principală consecință impunerea în întreaga lume a aceleiași limbi, a aceluiași sistem economic, politic și social, a aceluiași mod de viață, a aceleiași scări de valori, cele din Statele Unite ale Americii? Dacă ar fi să le dăm crezare unora, ansamblul fenomenului de mondializare n-ar fi decât o deghizare, o camuflare, un cal troian, sub care s-ar ascunde o acțiune de dominație.

Pentru orice observator rațional, ideea unei evoluții a tehnicilor și a moravurilor „teleghidată" de o mare putere sau de o coaliție de puteri este absurdă. În schimb, ne putem întreba în mod legitim dacă mondializarea nu va consolida predominanța unei civilizații sau hegemonia unei puteri. Ceea ce ar prezenta două pericole grave: primul, acela de a vedea treptat cum dispar limbi,

tradiţii, culturi; al doilea, acela de a-i vedea pe purtătorii culturilor ameninţate adoptând atitudini din ce în ce mai radicale, din ce în ce mai suicidare.

Riscurile de hegemonie sunt reale. Este chiar un eufemism să vorbim doar de „riscuri". Nu încape îndoială că civilizaţia occidentală a dobândit, de secole întregi, un statut privilegiat faţă de toate celelalte, cele din Asia, din Africa, din America precolumbiană şi din Europa Răsăriteană, care s-au văzut din ce în ce mai marginalizate şi profund influenţate, ca să nu spunem remodelate, de Occidentul creştin. Nu încape îndoială nici că, odată cu prăbuşirea Uniunii Sovietice, ţările occidentale dezvoltate au reuşit să instaureze preeminenţa absolută a sistemului lor economic şi politic, care e pe cale să devină normă pentru întreaga lume.

De asemenea, nu e nevoie să multiplicăm demonstraţiile pentru a constata că Statele Unite, care au devenit la sfârşitul Războiului Rece singura superputere veritabilă, exercită astăzi asupra întregii planete o influenţă fără precedent. Influenţă care se manifestă în diverse moduri, câteodată printr-o acţiune deliberată – pentru a rezolva un conflict regional, pentru a destabiliza un adversar sau a modifica orientarea politicii economice a unui rival –, dar deseori şi printr-o incitare involuntară,

prin forța și atracția modelului; miliarde de bărbați și femei, proveniți din culturile cele mai diferite, sunt tentați să-i imite pe americani, să mănânce ca ei, să se îmbrace ca ei, să vorbească și să cânte ca ei; ca ei sau așa cum ni-i reprezentăm.

Dacă enumăr toate aceste evidențe, o fac pentru că mi s-a părut util să le amintesc explicit înainte de a formula întrebările care decurg de aici. Acestea ar fi: în ce măsură cultura globală, care se elaborează zi de zi, va fi esențialmente occidentală și chiar, foarte specific, americană? Pornind de la această interogație se înlănțuie altele: Ce vor deveni diversele culturi? Ce vor deveni numeroasele limbi pe care le vorbim astăzi? Doar niște dialecte locale, destinate să dispară mai devreme sau mai târziu? Și în ce atmosferă se va derula mondializarea în deceniile ce vor veni, dacă ea apare din ce în ce mai mult ca distructivă pentru culturi, limbi, rituri, credințe, tradiții, dar și distructivă pentru identități? Dacă fiecare dintre noi ar fi somat să se renege pentru a accede la modernitate așa cum se definește și cum se va defini ea, nu se vor generaliza oare reacția paseistă și violența?

IV

A îmblânzi pantera

1

Nici în paginile precedente, nici în cele care urmează, acest eseu nu încearcă să cuprindă ansamblul fenomenelor – economice, tehnologice, geopolitice... – pe care le acoperă noţiunea de mondializare; tot aşa cum nu a căutat, în primele capitole, să epuizeze vasta noţiune de identitate. Din nou, obiectivul este mult mai modest, mult mai precis: încercarea de a înţelege cum exacerbează zisa mondializare comportamentele identitare şi cum ar putea ea într-o bună zi să le facă mai puţin ucigaşe.

Reflecţia mea porneşte de la o constatare: atunci când o societate vede în modernitate „mâna străinilor", ea are tendinţa să o respingă şi să se protejeze. Am vorbit mult despre asta în legătură cu lumea arabo-musulmană şi raporturile sale complicate cu tot ce îi vine din Occident. Un fenomen comparabil poate fi observat astăzi, în diverse colţuri ale lumii, în ceea ce priveşte mondializarea. Şi, dacă vrem ca aceasta să nu declanşeze,

la milioane şi milioane dintre semenii noştri, o reacţie de respingere sistematică, furibundă, suicidară, este esenţial ca civilizaţia globală pe care e pe cale să o construiască să nu apară ca exclusiv americană; trebuie ca fiecare să se poată recunoaşte puţin în ea, fiecare să se poată identifica puţin cu ea, nimeni să nu fie adus în situaţia de a considera că îi este iremediabil străină şi, din această cauză, ostilă.

Şi aici, mi se pare util să fac referire la un principiu-cheie, care este cel al „reciprocităţii": astăzi, fiecare dintre noi trebuie în mod necesar să adopte nenumărate elemente venite din culturile cele mai puternice; dar este esenţial ca fiecare să poată verifica, de asemenea, dacă anumite elemente din propria cultură – personaje, mode, obiecte de artă, obiecte uzuale, muzici, feluri de mâncare, cuvinte... – sunt adoptate pe toate continentele, inclusiv în America de Nord, şi dacă fac de acum parte din patrimoniul universal, comun întregii omeniri.

Identitatea este întâi de toate o chestiune de simboluri şi chiar de aparenţe. Atunci când văd în sânul unei adunări persoane care poartă un nume ce are aceleaşi rezonanţe ca şi al meu, care au aceeaşi culoare a pielii sau aceleaşi afinităţi ori chiar aceleaşi infirmităţi, pot să mă simt reprezentat de o asemenea adunare. Mă leagă de ea

un „fir de apartenenţă", care poate fi subţire sau gros, dar este repede reperat de cei a căror identitate este fragilă.

Ceea ce este adevărat despre o adunare este la fel de adevărat şi despre un grup social, despre o comunitate naţională, ca şi despre comunitatea globală. Oriunde am fi, avem nevoie de aceste semne de identificare, de aceste punţi către celălalt – este, în plus, maniera cea mai „civilă" de a satisface nevoia de identitate.

Anumite societăţi, atente la acest aspect al lucrurilor atunci când este vorba de a-şi reduce tensiunile interne, sunt mult mai puţin atente în momentul în care este vorba despre raporturile dintre diverse culturi pe plan mondial. Mă gândesc, evident, la Statele Unite. Acolo, indiferent dacă eşti de origine poloneză, irlandeză, italiană, africană sau hispanică, de fiecare dată când te aşezi în faţa televizorului, vezi defilând inevitabil nume sau chipuri poloneze, irlandeze, italiene, africane sau hispanice. Câteodată totul este aşa de sistematic, aşa de „fabricat", aşa de artificial, încât este iritant. În serialele poliţiste, în nouă cazuri din zece violatorul e blond cu ochi albaştri, ca să nu se dea impresia că minorităţile sunt reprezentate într-o manieră negativă; şi, atunci când delincventul e negru, iar detectivul care-l urmăreşte e alb, se face în aşa fel încât şeful

poliției să fie și el negru. Agasant? Poate. Dar, când ne amintim de vechile filme cu cowboy și indieni, în care aceștia din urmă erau seceraţi în valuri, în aplauzele frenetice ale copiilor, ne spunem că atitudinea actuală este un rău mai mic.

Totuși, nu aș vrea nici să acord acestor practici de echilibristică mai mult credit decât merită. Căci, dacă ele ajută câteodată la reducerea prejudecăților rasiale, etnice sau de alt fel, adesea contribuie și la perpetuarea lor. În numele aceluiași principiu – „ca niciun american să nu se simtă ofensat de ceea ce vede sau aude" –, orice acuplare, pe ecran, între un bărbat alb și o femeie neagră sau între o femeie albă și un bărbat negru este cvasiproscrisă, pentru că opinia publică, ni se spune, nu se simte în largul ei cu acest gen de metisaj. Atunci, se face astfel încât fiecare să „aibă relații" în „tribul" său. Și în acest caz, totul este așa de sistematic, așa de previzibil, încât devine exasperant și chiar insultător.

Astea sunt derapajele unanimității infantilizante... Dar, în opinia mea, ele nu anulează justețea acestei idei simple care prevalează astăzi în Statele Unite și conform căreia orice cetățean, dar mai ales orice „minoritar", uitându-se la televizor, trebuie să se poată recunoaște în numele și chipurile care apar și trebuie să se vadă reprezentat pozitiv, ca să nu se simtă exclus din comunitatea națională.

O idee care ar merita să fie reluată într-un cadru mai vast: din moment ce toată planeta poate astăzi să aibă acces la aceleaşi imagini, la aceleaşi sunete, la aceleaşi produse, nu ar fi normal ca aceste imagini, sunete şi produse să fie reprezentative pentru toate culturile, fiecare să se poată recunoaşte în ele şi nimeni să nu se simtă exclus? Pe plan global, ca şi în sânul fiecărei societăţi, nimeni nu ar trebui să se simtă dispreţuit, devalorizat, batjocorit, „diabolizat", până acolo încât să fie constrâns să-şi disimuleze cu ruşine religia, sau culoarea, sau limba, sau numele, sau orice alt element constitutiv al identităţii sale, pentru a putea să trăiască în mijlocul celorlalţi. Fiecare ar trebui să-şi poată asuma, cu capul sus, fără frică şi fără resentimente, fiecare dintre apartenenţele sale.

Ar fi dezastruos ca mondializarea în curs să funcţioneze în sens unic: de o parte „emiţătorii universali", de cealaltă parte „receptorii"; de o parte „norma", de cealaltă „excepţiile"; de o parte cei care sunt convinşi că restul lumii nu poate să-i înveţe nimic, de cealaltă cei care sunt convinşi că lumea nu va vrea niciodată să-i asculte.

Scriind acestea, nu mă mai gândesc doar la tentaţia hegemonică, ci şi la o altă tentaţie, care se manifestă în diverse colţuri ale lumii, care,

într-un fel, este inversul celei dintâi sau imaginea sa în negativ și care mi se pare la fel de nefastă: tentația decepției.

Câți oameni, cuprinși de vertij, nu renunță să mai înțeleagă ce se întâmplă? Câți oameni nu renunță să-și aducă contribuția la cultura universală emergentă, pentru că au decretat o dată pentru totdeauna că lumea care-i înconjoară este impenetrabilă, ostilă, carnivoră, demențială, demonică? Câți oameni nu sunt tentați să se cantoneze în rolul lor de victime – victime ale Americii, victime ale Occidentului, victime ale capitalismului sau ale liberalismului, victime ale noilor tehnologii, victime ale mass-mediei, victime ale schimbării...? Nimeni nu poate nega că aceste persoane se simt efectiv spoliate și că suferă din această cauză; reacția lor însă mi se pare nepotrivită. Închiderea într-o mentalitate de agresat este și mai devastatoare pentru victimă decât agresiunea însăși. De altfel, acest lucru este la fel de valabil atât pentru societăți, cât și pentru indivizi. Ne facem mici, ne baricadăm, ne protejăm de toate, ne închidem în noi, revenim necontenit la aceleași gânduri, nu mai căutăm, nu mai explorăm, nu mai avansăm, ne este teamă de viitor și de prezent și de ceilalți.

Celor care reacționează astfel îmi vine mereu să le spun: lumea de astăzi nu seamănă cu imaginea

pe care v-o faceţi despre ea! Nu este adevărat că e condusă de forţe obscure, omnipotente! Nu este adevărat că le aparţine „celorlalţi"! Amploarea mondializării, precum şi rapiditatea vertiginoasă a schimbărilor îi dau probabil fiecăruia dintre noi sentimentul că este copleşit de tot ce se întâmplă şi incapabil să schimbe cursul lucrurilor. Dar este esenţial să ne amintim permanent că acesta este un sentiment împărtăşit de foarte mulţi, inclusiv de către cei pe care suntem obişnuiţi să-i vedem pe treptele cele mai înalte ale societăţii.

Spuneam într-un capitol precedent că, în epoca noastră, toată lumea se simte puţin minoritară, puţin exilată. Pentru că toate comunităţile, toate culturile au impresia că se măsoară cu altele mai puternice decât ele şi că nu-şi mai pot păstra moştenirea intactă. Privind din Sud şi din Est, Occidentul este cel care domină; privind de la Paris, America este cea care domină; cu toate acestea, când te deplasezi spre Statele Unite, ce vezi? Minorităţi, care reflectă toată diversitatea lumii şi care resimt toate nevoia de a-şi afirma apartenenţa de origine. Şi când ai făcut turul acestor minorităţi, când ai auzit spunându-se de nenumărate ori că puterea e în mâinile masculilor albi, în mâinile protestanţilor anglo-saxoni, auzi brusc o imensă explozie în Oklahoma City. Cine sunt autorii ei? Tocmai nişte masculi albi

anglo-saxoni şi protestanţi care sunt convinşi că reprezintă cea mai neglijată şi mai abuzată dintre minorităţi, care sunt convinşi că mondializarea anunţă sfârşitul Americii „lor". În ochii restului lumii, Timothy McVeigh şi acoliţii săi au exact profilul etnic al celor despre care se presupune că domină planeta şi că ne ţin viitorul în mâinile lor; în propriii lor ochi, ei nu sunt decât o specie pe cale de dispariţie, care nu mai are altă armă decât terorismul cel mai ucigaş.

Cui aparţine deci lumea? Niciunei rase în particular, niciunei naţiuni în particular. Ea aparţine, mai mult decât în alte momente ale Istoriei, tuturor celor care vor să-şi creeze un loc în ea. Aparţine tuturor celor care caută să identifice noile reguli ale jocului – oricât de derutante ar fi ele – pentru a le utiliza în avantajul lor.

Să fiu bine înţeles, nu încerc să acopăr cu un văl pudic urâţeniile lumii în care trăim, încă de la începutul acestei cărţi nu am făcut decât să-i denunţ disfuncţionalităţile, excesele, inegalităţile, derapajele ucigaşe; mă opun aici, cu o oarecare patimă, tentaţiei disperării, acestei atitudini puternic răspândite printre susţinătorii culturilor „periferice" şi care constă în a te instala în amărăciune, în resemnare, în pasivitate –, pentru a nu mai ieşi din acestea decât prin violenţa suicidară.

Nu mă îndoiesc că mondializarea ameninţă diversitatea culturală, în special diversitatea limbilor şi a modurilor de viaţă; sunt chiar convins că această ameninţare este infinit mai gravă decât în trecut, cum voi avea ocazia să o spun din nou în paginile care urmează; doar că lumea de astăzi le oferă celor care doresc să-şi protejeze culturile ameninţate şi mijloacele de a se apăra. În loc să intre în declin şi să dispară în indiferenţă, cum s-a întâmplat de secole, aceste culturi au de-acum posibilitatea de a lupta pentru supravieţuirea lor; nu ar fi absurd să nu folosească această posibilitate?

Bulversările tehnologice şi sociale care se produc în jurul nostru constituie un fenomen istoric de o mare complexitate şi de o mare amploare, de care fiecare poate profita şi pe care nimeni – nici măcar America! – nu este capabil să-l controleze. Mondializarea nu este instrumentul unei „noi ordini" pe care „unii" ar încerca să o instaureze în lume; aş compara-o mai degrabă cu o imensă arenă, deschisă în toate părţile, în care s-ar desfăşura în acelaşi timp mii de turniruri, mii de lupte, şi unde fiecare ar putea să participe cu propriu-i refren, cu propriu-i arsenal, într-o cacofonie înverşunată.

Internetul, de exemplu, văzut din exterior şi cu o mefienţă apriorică, este un monstru planetar

ectoplasmatic prin intermediul căruia puternicii acestei lumi își întind tentaculele asupra lumii întregi; văzut din interior, internetul este un formidabil instrument al libertății, un spațiu destul de egalitar de care fiecare se poate servi după bunul său plac și în interiorul căruia patru studenți isteți pot exersa tot atâta influență cât un șef de stat sau o companie petrolieră. Și chiar dacă predominanța englezei este copleșitoare pe internet, diversitatea limbilor înflorește aici tot mai mult pe zi ce trece, favorizată de anumite invenții în materie de traducere curentă – invenții aflate încă la primii pași, încă lipsite de forță și care produc câteodată un efect hilar, dar care nu sunt mai puțin promițătoare pentru viitor.

Mai general, noile mijloace de comunicare oferă unui foarte mare număr dintre contemporanii noștri, unor oameni care trăiesc în toate țările și sunt purtători ai tuturor tradițiilor culturale, posibilitatea de a contribui la elaborarea a ceea ce va deveni mâine cultura noastră comună.

Dacă vrem să împiedicăm moartea propriei limbi, dacă vrem să facem cunoscută în lume, respectată și iubită cultura în sânul căreia am crescut, dacă dorim ca societatea căreia îi aparținem să cunoască libertatea, democrația, demnitatea și bunăstarea, bătălia nu este dinainte pierdută. Exemple venite de pe toate continentele

arată că cei care luptă cu abilitate contra tiraniei, contra obscurantismului, contra segregării, contra disprețului, contra uitării pot adesea să obțină câștig de cauză. La fel și cei care luptă contra foametei, ignoranței sau epidemiei. Trăim o epocă uluitoare, când orice persoană care are o idee, fie ea genială, perversă sau superfluă, o poate face să ajungă, în aceeași zi, la zeci de milioane dintre semenii săi.

Dacă credem în ceva, dacă avem în noi suficientă energie, suficientă pasiune, suficientă poftă de viață, putem găsi în resursele pe care le oferă lumea de astăzi mijloacele de a ne realiza unele dintre vise.

2

Să fi încercat oare să spun prin aceste exemple că, de fiecare dată când civilizația de astăzi ne confruntă cu o problemă, ea ne furnizează, în mod providențial, și mijloacele de a o rezolva? Nu cred să existe aici un fundament pentru a enunța vreo lege. Este adevărat totuși că formidabila putere ce îi este dată omului de știința și tehnologia moderne poate servi unor utilizări opuse, unele devastatoare, altele reparatoare. Astfel, niciodată natura nu a mai fost atât de maltratată; suntem însă, mult mai mult decât înainte, în măsură să o protejăm, deoarece mijloacele noastre de intervenție sunt mai importante, dar și deoarece conștientizarea noastră este mai puternică decât înainte.

Ceea ce nu înseamnă că acțiunea noastră reparatoare ar fi întotdeauna la înălțimea capacității noastre de a face rău, după cum o arată, din păcate, multe exemple, precum cel al stratului

de ozon sau cel al numeroaselor specii încă ameninţate să dispară.

Aş fi putut evoca şi alte domenii decât mediul înconjurător. L-am ales pe acesta din urmă pentru că anumite pericole pe care le întâlnim aici prezintă similitudini cu cele cu care ne confruntă mondializarea. În ambele cazuri, diversitatea este ameninţată; la fel ca acele specii care au trăit milioane de ani pentru a se stinge sub ochii noştri, multe culturi care au reuşit să reziste timp de sute, de mii de ani ar putea de asemenea să se stingă sub ochii noştri dacă nu suntem atenţi la acest fenomen.

Unele dispar deja. Limbi încetează să mai fie vorbite odată cu moartea ultimilor lor locutori. Comunităţi umane care au creat în cursul Istoriei o cultură originală, făcută din o mie şi una de descoperiri – vestimentare, medicinale, picturale, muzicale, gestuale, artizanale, culinare, narative... –, sunt ameninţate să-şi piardă teritoriul, limba, memoria, cunoaşterea, identitatea specifică, demnitatea.

Nu vorbesc doar de societăţile care au rămas dintotdeauna în mare măsură la distanţă de mişcările importante ale Istoriei, vorbesc şi de nenumăratele comunităţi umane din Occident şi din Orient, din Nord ca şi din Sud, în măsura în care toate au specificităţile lor. În mintea mea, nu este

vorba de a o îngheța pe una sau pe alta într-un moment din dezvoltarea sa, și cu atât mai puțin de a le transforma într-o atracție de bâlci; este vorba de a ne prezerva patrimoniul comun de cunoștințe și de activități, în toată diversitatea sa și pretutindeni, din Provence până în Borneo și din Louisiana până în Amazonia; este vorba de a le oferi tuturor oamenilor posibilitatea de a trăi pe deplin în lumea de astăzi, de a profita din plin de toate progresele tehnice, sociale și intelectuale, fără a-și pierde totuși memoria specifică sau demnitatea.

De ce am fi mai puțin atenți la diversitatea culturilor umane decât la diversitatea speciilor animale sau vegetale? Voința noastră atât de legitimă de a ne prezerva mediul nu ar trebui să se extindă și asupra mediului uman? Din punctul de vedere al naturii, precum și din cel al culturii, planeta noastră ar fi extrem de tristă dacă nu ar mai exista decât speciile „utile" și alte câteva care ni se par „decorative" sau care au dobândit valoare simbolică.

La evocarea tuturor acestor aspecte ale culturii umane, apare cu claritate că aceasta ține simultan de două logici diferite, cea a economiei, care tinde din ce în ce mai mult spre o concurență fără bariere, și cea a ecologiei, care este de inspirație protectoare. Prima este, în mod evident, în spiritul

timpului, dar a doua va avea întotdeauna raţiunea sa de a exista. Chiar şi ţările cele mai favorabile libertăţii absolute a schimburilor dau legi protectoare pentru a evita, de exemplu, ca un sit natural să fie devastat de dezvoltatori. În ceea ce priveşte cultura, trebuie să se recurgă uneori la aceleaşi procedee, pentru a stabili bariere, pentru a evita ireparabilul.

Dar aceasta nu poate fi decât o soluţie provizorie. În final, va trebui ca noi, cetăţenii, să preluăm ştafeta; bătălia pentru diversitatea culturală va fi câştigată când vom fi gata să ne mobilizăm intelectual, afectiv şi material în favoarea unei limbi ameninţate să dispară cu tot atâta convingere ca pentru a împiedica extincţia ursului panda sau a rinocerului.

Am invocat constant limba printre elementele care definesc o cultură şi o identitate; fără să insist totuşi asupra faptului că nu este vorba doar despre un element printre altele. În această ultimă parte a cărţii, a venit poate momentul de a o separa din lot pentru a-i acorda locul pe care-l merită.

Dintre toate apartenenţele pe care le recunoaştem, ea este aproape mereu una dintre cele mai determinante. Cel puţin în aceeaşi măsură ca şi religia, a cărei principală rivală a fost, într-o

anumită manieră, de-a lungul întregii Istorii, dar cu care câteodată a fost și aliată. Atunci când două comunități utilizează limbi diferite, religia lor comună nu este suficientă pentru a le uni – catolici flamanzi și valoni, musulmani turci, kurzi sau arabi etc.; tot așa, de altfel, cum comunitatea lingvistică nu asigură astăzi, în Bosnia, coexistența între ortodocșii sârbi, catolicii croați și musulmani. Peste tot în lume, multe dintre statele create în jurul unei limbi comune au fost demantelate de disputele religioase, iar multe alte state, create în jurul unei religii comune, au fost sfâșiate de disputele lingvistice.

Asta în privința rivalității. În același timp, nu încape îndoială că s-au țesut „alianțe" seculare, între islam și limba arabă, de exemplu, între Biserica Catolică și limba latină, între Biblia lui Luther și limba germană. Și, dacă israelienii formează azi o națiune, motivul nu îl constituie doar legătura religioasă care îi unește, oricât de puternică ar fi, ci și că au reușit să se doteze, prin ebraica modernă, cu o veritabilă limbă națională; cineva care ar trăi patruzeci de ani în Israel fără să intre niciodată într-o sinagogă nu s-ar situa de la bun început în marginea comunității naționale; nu am putea spune același lucru despre cineva care ar trăi acolo patruzeci de ani fără a vrea să învețe ebraica. Este un lucru valabil pentru multe alte țări, peste tot în lume, și nu am avea nevoie de

lungi demonstraţii pentru a constata că un om poate trăi fără nicio religie, dar, evident, nu şi fără nicio limbă.

O altă observaţie, la fel de evidentă, dar care merită amintită de îndată ce comparăm aceste două elemente majore ale identităţii: religia are vocaţia de a fi exclusivă; limba, nu. Poţi folosi în acelaşi timp ebraica, araba, italiana şi suedeza, dar nu poţi fi în acelaşi timp evreu, musulman, catolic şi luteran; de altfel, chiar şi atunci când noi înşine ne considerăm adepţi a două religii simultan, o astfel de poziţie nu e acceptabilă pentru ceilalţi.

Pornind de la această comparaţie lapidară între religie şi limbă, nu caut să stabilesc o primordialitate, nici o preferinţă. Aş vrea doar să atrag atenţia asupra faptului că limba are această minunată particularitate de a fi în acelaşi timp factor de identitate şi instrument de comunicare. Din acest motiv – şi contrar dorinţei pe care o formulam în legătură cu religia –, a separa lingvisticul de identitar nu mi se pare nici posibil, nici benefic. Limba are vocaţia de a rămâne pivotul identităţii culturale, iar diversitatea lingvistică pivotul oricărei diversităţi.

Fără a dori să studiez în detaliu un fenomen atât de complex precum raporturile dintre oameni

și limbile lor, mi se pare important să evoc, în cadrul bine delimitat al acestui eseu, anumite aspecte care privesc în mod specific noțiunea de identitate.

Pentru a constata, mai întâi, că orice ființă umană are nevoie de o limbă identitară; aceasta este câteodată comună unor sute de milioane de indivizi, iar altădată numai câtorva mii, fapt prea puțin important; la acest nivel, contează doar sentimentul de apartenență. Fiecare dintre noi are nevoie de această legătură identitară puternică și securizantă.

Nimic nu este mai periculos decât a încerca să rupi cordonul ombilical care îl leagă pe un om de limba sa. Când acesta este rupt sau grav perturbat, acest fapt se repercutează în mod dezastruos asupra ansamblului personalității. Fanatismul care însângerează Algeria se explică printr-o frustrare legată și mai mult de limbă decât de religie; Franța n-a prea încercat să-i convertească pe musulmanii din Algeria la creștinism, dar a dorit să le înlocuiască limba cu a sa, într-o manieră expeditivă și fără a le da în schimb o veritabilă cetățenie; în treacăt fie spus, nu am înțeles niciodată cum un stat care se declara laic a putut să-i desemneze pe unii dintre resortisanții săi cu numele „francezi musulmani" și să-i priveze de unele dintre drepturile lor pentru singurul motiv că erau de altă religie decât a sa...

Dar închid repede paranteza, acesta nefiind decât un exemplu tragic printre atâtea altele; mi-ar lipsi spaţiul dacă aş încerca să descriu în detaliu tot ceea ce trebuie să îndure oamenii, chiar şi astăzi şi în toate ţările, pentru simplul fapt că se exprimă într-o limbă care suscită în jurul lor neîncredere, ostilitate, dispreţ sau batjocură.

Este esenţial să fie stabilit clar, fără urmă de ambiguitate, şi să fie supravegheat neîntrerupt dreptul oamenilor de a-şi păstra limba identitară, de care să se folosească în mod liber. Această libertate mi se pare şi mai importantă decât libertatea de credinţă; aceasta din urmă protejează câteodată doctrine ostile libertăţii şi contrare drepturilor fundamentale ale femeilor şi bărbaţilor; în ceea ce mă priveşte, aş avea scrupule să apăr dreptul de expresie al celor care proslăvesc abolirea libertăţilor şi diverse doctrine ale urii şi aservirii; dimpotrivă, proclamarea dreptului oricărui om de a-şi vorbi limba nu ar trebui să suscite nicio ezitare de acest fel.

Ceea ce nu înseamnă că acest drept este întotdeauna uşor de pus în practică. Odată enunţat principiul, rămâne de făcut esenţialul. Poate revendica orice persoană dreptul de a merge într-o instituţie administrativă şi de a-şi vorbi limba identitară, fiind sigură că funcţionarul din spatele ghişeului o va înţelege? Oare o limbă care a fost

mult timp oprimată sau cel puțin neglijată poate să-și reafirme în mod legitim locul în detrimentul altora și cu riscul de a instaura un alt tip de discriminare? Evident, nu este vorba aici de a ne apleca asupra diferitelor cazuri posibile, care se numără cu sutele, din Pakistan până în Québec și din Nigeria până în Catalonia; este vorba de a păși cu bun-simț într-o eră a libertății și a diversității senine, debarasându-ne de injustițiile din trecut fără a le înlocui cu alte injustiții, cu alte excluderi, cu alte intoleranțe, și recunoscând oricărei persoane dreptul de a face să coexiste, în sânul identității sale, mai multe apartenențe lingvistice.

Bineînțeles, nu toate limbile s-au născut egale. Dar aș spune despre ele ceea ce spun despre persoane, și anume că toate au în aceeași măsură dreptul la respectarea demnității lor. Din punctul de vedere al nevoii de identitate, limba engleză și limba islandeză îndeplinesc exact același rol; doar atunci când avem în vedere cealaltă funcție a limbii, cea de instrument de comunicare, ele încetează să mai fie egale.

3

Asupra acestei inegalități a limbilor aș vrea să mă opresc, pe câteva pagini, dintr-un motiv care mă privește direct și pe care am avut deja ocazia să-l evoc: în Franța, atunci când percep la unele persoane neliniști referitoare la mersul lumii, reticențe față de cutare sau cutare inovație tehnologică, față de cutare sau cutare modă intelectuală, sau verbală, sau muzicală, sau alimentară, atunci când observ semne de „prudență", de nostalgie excesivă și chiar de paseism, acest lucru este foarte des legat, într-un fel sau altul, de resentimentul pe care oamenii îl încearcă în fața avansării continue a englezei și a statutului său actual de limbă internațională predominantă.

Prin anumite aspecte, această atitudine pare specifică Franței. Pentru că ea însăși avea, în privința limbii, ambiții globale, a fost prima care a suferit ca urmare a extraordinarei ascensiuni a englezei; pentru țările care nu aveau – sau care nu mai aveau – astfel de speranțe, problema

raporturilor cu limba predominantă nu se pune în aceiași termeni – dar se pune!

Celor mai mici ca și celor celor mai mari. Dacă iau din nou exemplul islandezei, ai cărei vorbitori sunt sub trei sute de mii la număr, datele problemei par simple: toți locuitorii insulei își vorbesc limba atunci când sunt între ei, iar de îndată ce intră în contact cu un străin au tot interesul să cunoască bine engleza. Fiecare limbă pare a avea propriul său spațiu, bine delimitat; nu există nicio rivalitate în exterior, pentru că islandeza n-a fost niciodată o limbă de comunicare internațională, și nicio rivalitate în interior, deoarece niciunei mame islandeze nu i-ar da prin gând să-i vorbească fiului ei în engleză.

Totuși, lucrurile se complică de îndată ce avem în vedere vastul domeniu al accesului la cunoaștere. Islanda este constrânsă la un efort constant și costisitor pentru ca tinerii săi să continue să citească în islandeză, mai degrabă decât în engleză, ceea ce se publică în restul lumii. Dacă nu, dacă vigilența scade, dacă oamenii se mulțumesc cu aplicarea legii numărului și a legii pieței, limba națională nu va mai servi în curând decât uzului domestic, domeniul său se va restrânge și ea va deveni în cele din urmă un vulgar grai local. Pentru ca islandeza să rămână o limbă cu drepturi depline și un element esențial al identității, calea

de urmat nu este, evident, cea a unei lupte, dinainte pierdute, contra englezei, ci cea a unui angajament al fiecăruia pentru menținerea și progresul limbii naționale, precum și pentru menținerea și consolidarea relațiilor cu celelalte limbi.

Pe internet, atunci când începem să facem turul site-urilor islandeze – care, prin raportare la numărul populației, sunt probabil printre cele mai numeroase din lume –, constatăm trei lucruri: că practic toate sunt în limba islandeză; că majoritatea au o opțiune care îți permite să treci, printr-un clic, la versiunea în engleză; și că mai multe dintre ele propun și o a treia limbă, deseori daneza sau germana. În ceea ce mă privește, mi-ar plăcea ca și alte limbi să fie propuse și într-o manieră mai sistematică; dar calea urmată mi se pare judicioasă.

Să mă explic: că o bună cunoaștere a englezei este astăzi necesară dacă dorim să comunicăm cu întreaga planetă este o evidență a cărei contestare ar fi zadarnică; dar la fel de zadarnic ar fi și să pretindem că engleza este suficientă. Chiar dacă răspunde perfect la unele dintre nevoile noastre actuale, sunt altele la care nu răspunde, mai ales nevoia de identitate...

Pentru americani, englezi și alți câțiva este, desigur, limba identitară, dar pentru restul umanității, adică mai mult de nouă zecimi dintre

contemporanii noştri, ea nu poate juca acest rol şi ar fi periculos să fie pusă să-l joace, în afară de cazul în care se doreşte crearea unor legiuni de fiinţe dezaxate, rătăcite, cu personalitatea distorsionată. Pentru ca o persoană să se poată simţi în largul ei în lumea de astăzi, este esenţial să nu fie obligată ca, pentru a pătrunde în această lume, să-şi abandoneze limba identitară. Nimeni nu ar trebui să fie constrâns să se „expatrieze" mental de fiecare dată când deschide o carte, de fiecare dată când se aşază în faţa unui ecran, de fiecare dată când discută sau reflectează. Fiecare ar trebui să-şi poată însuşi modernitatea, în loc să aibă permanent impresia că o împrumută de la ceilalţi.

Mai mult – şi acesta este aspectul care mi se pare cel mai important de subliniat astăzi –, limba identitară şi limba globală nu mai sunt suficiente. Pentru toate persoanele care au mijloacele, vârsta şi capacitatea necesare în acest sens, trebuie mers mai departe.

Că, atunci când se întâlnesc, un francez şi un coreean pot să se exprime şi unul, şi altul în engleză, să discute şi să încheie afaceri este probabil un progres în raport cu trecutul; dar că un francez şi un italian nu mai pot să-şi vorbească decât în engleză este indiscutabil un regres şi o sărăcire a relaţiei lor.

Că într-o bibliotecă din Madrid numeroşi cititori pot să-i aprecieze pe Faulkner sau Steinbeck în limba în care au scris este un lucru excelent; dar ar fi regretabil ca într-o zi nimeni să nu mai poată citi acolo Flaubert, sau Musil, sau Puşkin, sau Strindberg în original.

Din aceste remarci, încerc să trag o concluzie care mi se pare fundamentală: a te mulţumi, în materie de limbi, cu minimul strict necesar ar fi ceva contrar spiritului epocii noastre, chiar dacă aparenţele par să sugereze altceva. Între limba identitară şi limba globală, este un spaţiu vast, un spaţiu imens pe care trebuie să ştim să-l umplem...

Pentru a-mi ilustra subiectul, aş vrea să iau de data aceasta un exemplu dintre cele mai complexe şi cu cele mai numeroase consecinţe – cel al Uniunii Europene. Iată un ansamblu de ţări care au avut, fiecare, propria traiectorie istorică, propria influenţă culturală şi care au luat iniţiativa de a face să conveargă destinele lor. Vor fi ele, în cincizeci de ani, federate, confederate, ireversibil sudate sau, din contră, împrăştiate? Se va întinde Uniunea lor spre Europa Răsăriteană, spre Mediterana, şi până la care limite? Va îngloba ea Balcanii? Maghrebul? Turcia? Orientul Apropiat? Caucazul? De răspunsul la aceste întrebări vor depinde multe lucruri în lumea de mâine, mai

ales raporturile între diversele civilizații, diversele religii – creștinismul, islamul și iudaismul. Însă, oricare ar fi viitorul construcției europene, oricare ar fi forma Uniunii și oricare ar fi națiunile partenere, o întrebare se pune astăzi și se va pune încă pentru numeroase generații care vor veni: cum poate fi gestionată multitudinea limbilor, care se numără cu zecile?

În multe alte domenii, unificăm, aliniem, standardizăm din răsputeri; în acest caz, rămânem circumspecți. S-ar putea să existe mâine, pe lângă moneda unică și o legislație unificată, o unică armată, o unică poliție și un unic guvern; dar încercarea de a escamota chiar și cea mai liliputană dintre limbi va declanșa reacțiile cele mai pătimașe, cele mai incontrolabile. Pentru a evita dramele, preferăm să traducem, să traducem, să traducem, oricare ar fi prețul...

Între timp, este pe cale de a se înfăptui o unificare de facto, pe care nimeni n-a decis-o, care îi irită pe mulți, dar pe care realitățile cotidiene o impun tuturor. De îndată ce un italian, un german, un suedez și un belgian se întâlnesc la un pahar, fie că sunt studenți, jurnaliști, oameni de afaceri, sindicaliști sau funcționari, ei recurg evident la o limbă comună. În cazul în care construcția europeană s-ar fi făcut cu o sută sau chiar cu cincizeci de ani mai devreme, aceasta ar fi fost franceza; astăzi este engleza.

Vom putea oare să împăcăm la nesfârşit aceste două exigenţe imperative, şi anume dorinţa de a prezerva identitatea specifică a fiecăruia şi necesitatea de a vorbi şi de a comunica permanent între europeni, cu cât mai puţine bariere cu putinţă? Pentru a ieşi din această dilemă, pentru a evita ca oamenii să se vadă în câţiva ani angajaţi în conflicte lingvistice amare şi fără ieşire, nu este suficient să lăsăm timpul să lucreze, căci ştim prea bine ce va face timpul.

Singura cale posibilă este cea a unei acţiuni voluntare ce ar consolida diversitatea lingvistică şi ar fixa-o în moravuri, pornind de la o idee simplă: astăzi, orice persoană are nevoie, în mod evident, de trei limbi. Prima este limba sa identitară; a treia, engleza. Între cele două, trebuie obligatoriu promovată o a doua limbă, liber aleasă, care ar fi adesea, dar nu întotdeauna o altă limbă europeană. Pentru fiecare ea ar fi, încă din şcoală, principala limbă străină, însă ar fi şi mult mai mult decât atât, limba de suflet, limba adoptivă, limba îmbrăţişată, limba iubită...

Mâine relaţiile dintre Germania şi Franţa vor fi oare în mâinile anglofonilor din cele două ţări sau în mâinile germanilor francofoni şi ale francezilor germanofoni? Răspunsul ar trebui să fie în afara oricărui dubiu. Dar între Spania şi Italia? Şi între toţi partenerii europeni? Ar fi de ajuns

puţin bun-simţ, puţină luciditate, puţină voinţă pentru ca fluxurile de schimburi, comerciale, culturale şi de alte feluri, să fie în principal în mâinile celor care au un interes special pentru partener şi care l-au demonstrat printr-un angajament cultural semnificativ – îmbrăţişând limba identitară a acestuia; doar ei pot merge mult mai departe în relaţie.

Ar exista astfel, în anii următori, pe lângă „generalişti", care ar cunoaşte doar propria limbă şi engleza, şi „specialişti", care ar stăpâni, pe lângă acest bagaj minimal, limba lor privilegiată de comunicare, liber aleasă după propriile afinităţi şi prin care s-ar realiza împlinirea lor personală şi profesională. A nu cunoaşte engleza va fi întotdeauna un handicap serios, dar şi a nu cunoaşte decât engleza va fi – şi încă din ce în ce mai mult – un handicap serios. Inclusiv pentru cei cărora engleza le este limbă maternă...

A-ţi prezerva propria limbă identitară, a nu o lăsa niciodată să rămână în urmă, pentru ca aceia care o vorbesc să nu fie constrânşi să-i întoarcă spatele dacă vor să aibă acces la ceea ce le propune civilizaţia astăzi; a generaliza fără sentimentalisme predarea englezei, a treia limbă, explicându-le neîncetat tinerilor în ce măsură este atât necesară, cât şi insuficientă; a încuraja, în acelaşi timp, diversitatea lingvistică, a face în aşa fel

încât să existe, în sânul fiecărei naţiuni, numeroase persoane care să stăpânească spaniola, franceza, portugheza, germana, dar şi araba, japoneza, chineza şi o sută de alte limbi pentru care specializarea este mai rară şi deci mai preţioasă atât pentru persoană, cât şi pentru colectivitate – aceasta mi se pare calea înţelepciunii pentru cine doreşte să obţină din formidabila dezvoltare a comunicaţiilor îmbogăţirea, la toate nivelurile, mai degrabă decât sărăcirea, decât neîncrederea generalizată şi tulburarea spiritelor.

Nu voi nega că orientarea pe care o sugerez pentru a prezerva diversitatea culturală necesită o anumită doză de voluntarism. Dar, dacă am evita să facem acest efort, dacă am lăsa lucrurile să-şi urmeze cursul actual şi dacă civilizaţia universală care este pe cale de a se crea sub ochii noştri ar continua să apară, în anii care vin, ca esenţialmente americană, esenţialmente anglofonă sau chiar esenţialmente occidentală, îmi pare că toată lumea ar avea de pierdut. Statele Unite, pentru că şi-ar înstrăina o bună parte a planetei, care suportă cu dificultate raporturile de forţă actuale; susţinătorii culturilor non-occidentale, pentru că ar pierde progresiv tot ce constituie raţiunea lor de a fi şi s-ar trezi antrenaţi într-o revoltă fără ieşire; şi, mai mult decât toţi, poate,

Europa, care ar pierde în ambele situații, deoarece ar fi ținta principală a celor ce se vor considera excluși, fiind totodată incapabilă să-și mențină propria diversitate lingvistică și culturală.

4

Aproape că am dat acestui eseu un titlu dublu: identităţile ucigaşe sau cum să îmblânzeşti pantera. De ce panteră? Pentru că ea ucide dacă e persecutată şi ucide şi dacă i se lasă frâu liber, iar cel mai rău ar fi să fie eliberată în natură după ce a fost rănită. Dar panteră şi pentru că ea poate fi îmblânzită.

Este întru câtva şi ceea ce aveam ambiţia să spun în această carte apropo de dorinţa de identitate. Că ea nu trebuie tratată nici prin persecuţie, nici prin complezenţă, ci observată, studiată cu serenitate, înţeleasă, apoi domesticită, îmblânzită, dacă vrem ca lumea să nu se transforme într-o junglă, dacă vrem ca viitorul să nu semene cu cele mai cumplite imagini ale trecutului, dacă vrem ca în cincizeci de ani, în o sută de ani copiii noştri să nu fie în continuare obligaţi să asiste ca noi, neputincioşi, la masacre, la expulzări şi la alte „purificări" – să asiste la toate acestea şi, uneori, să le îndure.

Şi mi-am impus să spun, de fiecare dată când simt nevoia, prin ce mijloace ar putea fi ţinută „pantera" în lesă. Nu că aş deţine adevăruri care mă autorizează s-o spun; doar că nu mi se părea responsabil, din moment ce mă angajasem în această reflecţie, să mă mulţumesc să exprim dorinţe şi să înşir imperative. Trebuia de asemenea să semnalez, de-a lungul paginilor, câteva căi care mi se par promiţătoare şi altele care mi se par închise.

Această carte nu este totuşi un catalog de remedii; fiind vorba de realităţi atât de complexe şi atât de diferite, nicio formulă nu poate fi transpusă ca atare dintr-o ţară în alta. Folosesc cuvântul „formulă" în mod intenţionat. În Liban, el revine fără încetare în conversaţii pentru a desemna aranjamentul după care puterea este repartizată între numeroasele comunităţi religioase. De la cea mai fragedă vârstă, îl aud în jurul meu, în engleză, în franceză şi mai ales în arabă, *sigha*, un termen care evocă lucrările de orfevrărie.

În ceea ce are ea mai particular, „formula libaneză" ar merita să-i fie consacrate ample expuneri, dar nu o voi evoca aici decât tocmai prin ce are ea mai puţin particular, mai exemplar, mai revelator. Nu inventarul celor vreo douăzeci de comunităţi – încă denumite „confesiuni" – cu itinerarele lor specifice, cu temerile lor seculare, cu

disputele lor sângeroase şi cu reconcilierile lor surprinzătoare, ci doar ideea fondatoare, conform căreia respectarea echilibrelor trebuie asigurată printr-un minuţios sistem de cote.

Pentru a-mi situa mai bine subiectul, voi începe prin această interogaţie: atunci când, într-o ţară, locuitorii au sentimentul că aparţin unor diferite comunităţi – religioase, lingvistice, etnice, rasiale, tribale sau altele –, cum ar trebui „gestionată" această realitate? Trebuie ţinut cont de aceste apartenenţe? Şi până la ce punct? Ar trebui ele mai degrabă ignorate? Să ne prefacem că nu le-am vedea?

Evantaiul răspunsurilor este larg. Cel pe care l-au imaginat fondatorii Libanului modern reprezintă, cu certitudine, o opţiune extremă. Este respectabil prin recunoaşterea formală a numeroaselor comunităţi, dar duce logica acestei recunoaşteri până la exces. Ar fi putut fi exemplar, însă a devenit un contraexemplu. În mare parte, din cauza realităţilor complexe din Orientul Apropiat, dar în parte şi din cauza deficienţelor formulei înseşi, a rigidităţilor sale, capcanelor sale, incoerenţelor sale.

Nu trebuie denigrată totuşi experienţa în ansamblul ei. Am început prin a spune „respectabil", deoarece este respectabil faptul că a dat un loc

fiecărei comunități mai degrabă decât să lase toată puterea uneia dintre ele, condamnându-le pe celelalte să i se supună sau să dispară; respectabil că a imaginat un sistem cu echilibre subtile, care a favorizat apariția libertăților și înflorirea artelor într-o regiune unde predomină statele cu religie unică, cu ideologie unică, cu partid unic sau cu limbă unică și unde cei care n-au fericirea de a se fi născut de partea bună a barierei comunitare n-au altă variantă decât supunerea, exilul sau moartea. Pentru toate aceste motive, continui și voi continua să afirm că experiența libaneză, în ciuda eșecurilor sale, rămâne în ochii mei mult mai onorabilă decât alte experiențe din Orientul Apropiat și din alte părți, care nu au dus la război civil – sau nu încă –, dar care și-au construit relativa stabilitate pe represiune, pe opresiune, pe „purificarea" perfidă și discriminarea de facto.

Pornită deci de la o idee respectabilă, formula libaneză s-a pervertit totuși. O derivă exemplară în măsura în care ea arată clar limitele sistemelor de cote și ale oricărei viziuni „comunitariste".

Prima grijă a „inventatorilor" formulei libaneze era să evite ca, în timpul unor alegeri, un candidat creștin și un candidat musulman să se trezească față în față și fiecare comunitate să se mobilizeze atunci spontan în jurul „fiului său"; soluția adoptată a fost să se repartizeze dinainte

diferitele posturi, aşa încât confruntarea să nu se producă niciodată între două comunităţi, ci între candidaţi aparţinând uneia şi aceleiaşi. O idee ingenioasă şi rezonabilă, în teorie. Totuşi, când s-a întreprins aplicarea ei la toate nivelurile puterii, de la preşedinţia republicii la Parlament şi la funcţia publică, ceea ce s-a întâmplat în realitate este că fiecare post important a devenit „proprietatea" unei singure comunităţi!

În tinereţea mea, am vociferat adesea contra acestui sistem aberant în care, dintre doi candidaţi la o funcţie, nu era ales cel mai competent, ci acela a cărui comunitate „avea dreptul" la postul respectiv. Chiar şi astăzi, când mi se dă ocazia, reacţionez la fel. Singura diferenţă este că, la nouăsprezece ani, aş fi vrut să înlocuiesc acest sistem cu orice altceva. La patruzeci şi nouă de ani, doresc în continuare să-l văd înlocuit, dar nu cu orice.

Scriind asta, privesc puţin dincolo de Liban. Dacă sistemul care a fost instaurat acolo s-a dovedit a fi pervers, nu cred că din acest adevăr trebuie să tragem concluzii şi mai perverse. De exemplu, a considera că societăţile cu comunităţi multiple „nu sunt făcute pentru democraţie" şi că doar o putere foarte autoritară ar fi capabilă să menţină pacea civilă în sânul lor.

Chiar şi din partea anumitor democraţi auzim încă adesea acest gen de discurs, care se vrea

„realist", cu toate că evenimentele ultimilor ani au ajuns să-l contrazică. Dacă democrația nu reușește întotdeauna să rezolve probleme zise „etnice", nu s-a demonstrat totuși niciodată că dictatura s-ar descurca mai bine în acest sens. Regimul iugoslav al partidului unic s-a arătat oare mai apt să mențină pacea civilă decât pluripartidismul libanez? Mareșalul Tito putea să apară, acum treizeci de ani, drept un rău mai mic, pentru că lumea nu mai vedea diferitele popoare ucigându-se între ele. Astăzi descoperim că nicio problemă de fond nu fusese rezolvată, ba dimpotrivă.

Ceea ce tocmai s-a întâmplat în majoritatea țărilor din fosta lume comunistă este încă atât de prezent în mintea oamenilor, încât nu e nevoie de o prea lungă demonstrație. Dar poate că nu este de prisos să se insiste asupra faptului că puterile care împiedică orice viață democratică favorizează, în realitate, consolidarea apartenențelor tradiționale; când suspiciunea se instalează în sânul unei societăți, ultimele solidarități care se mențin sunt cele mai viscerale; și, când toate libertățile politice, sindicale sau academice sunt îngrădite, lăcașurile de cult devin singurele locuri în care oamenii pot să se adune, să discute și să se simtă uniți în fața adversității. Câți oameni nu au intrat în universul sovietic „proletari" și „internaționaliști", pentru a ieși de acolo mai „religioși"

şi mai „naţionalişti" ca niciodată? Odată cu trecerea timpului, dictaturile pretins „laice" apar ca nişte pepiniere ale fanatismului religios. O laicitate fără democraţie este un dezastru atât pentru democraţie, cât şi pentru laicitate.

Dar mă opresc aici, la ce bun să stărui asupra acestei refutări? Pentru cine aspiră la o lume a libertăţii şi a dreptăţii, dictatura nu este, oricum, o soluţie acceptabilă, fără să mai fie nici măcar nevoie să se gloseze în mod specific asupra incapacităţii ei manifeste de a rezolva problemele legate de apartenenţa religioasă, de apartenenţa etnică sau de identitate. Alegerea nu se poate situa decât în cadrul democraţiei.

Doar că, afirmând asta, nu am avansat prea mult. Căci nu ajunge să spui „democraţie" ca să se şi instaleze coexistenţa armonioasă. Există democraţie şi democraţie, iar aici derivele nu sunt mai puţin ucigaşe decât cele ale dictaturii. Două căi mi se par deosebit de periculoase pentru salvarea diversităţii culturale, ca şi pentru respectarea principiilor fundamentale ale democraţiei înseşi: bineînţeles, cea a unui sistem de cote dus până la absurd, dar şi opţiunea inversă, cea a unui sistem care nu respectă decât legea numărului, fără niciun sistem de protecţie.

Pentru prima dintre aceste căi, exemplul libanez este în mod evident unul dintre cele mai revelatoare, chiar dacă nu e singurul. Se împarte puterea între comunități, cu titlu provizoriu, ni se spune, în speranța de a atenua tensiunile și promițând că oamenii vor fi conduși, treptat, spre un sentiment de apartenență la „comunitatea națională". Dar logica sistemului merge într-o cu totul altă direcție: de îndată ce se împarte „plăcinta", fiecare comunitate are tendința să considere că partea sa e prea mică, că e victima unei injustiții flagrante, și se găsesc politicieni care să facă din acest resentiment o temă permanentă a propagandei lor.

Încetul cu încetul, liderii care nu supralicitează se văd marginalizați. Sentimentul de apartenență la diferitele „triburi" se consolidează în această situație, în loc să slăbească, și sentimentul de apartenență la comunitatea națională se restrânge, până ce dispare sau aproape dispare. Totdeauna în amărăciune și, câteodată, într-o baie de sânge. Dacă suntem în Europa Occidentală, rezultatul e Belgia; dacă suntem în Orientul Apropiat, rezultatul e Libanul.

Schematizez puțin, dar spre acest scenariu ne îndreptăm de îndată ce depășim, în tratarea problemelor „etnice", o anumită linie, cea care lasă apartenențele comunitare să se transforme în identități

de substituţie în loc să le înglobeze într-o identitate naţională redefinită, lărgită.

Recunoaşterea în sânul colectivităţii naţionale a unui anumit număr de apartenenţe – lingvistice, religioase, regionale etc. – poate adesea să atenueze tensiunile şi să normalizeze raporturile dintre diferitele grupuri de cetăţeni; dar acesta este un proces delicat, în care nu ne putem angaja pripit, pentru că poate foarte uşor să producă efectul invers faţă de cel dorit. Voiam să facilităm integrarea unei comunităţi minoritare şi descoperim, după douăzeci de ani, că am izolat-o într-un ghetou din care nu mai reuşeşte să iasă; şi că în loc să însănătoşim climatul dintre diferitele grupuri de cetăţeni am instaurat un sistem de supralicitări, de recriminări şi de revendicări arţăgoase care nu se va mai putea întrerupe, cu politicieni care au făcut din asta raţiunea lor de a fi şi fondul lor de comerţ.

Orice practică discriminatorie este periculoasă, chiar şi atunci când ea se exercită în favoarea unei comunităţi care a suferit. Nu doar pentru că se înlocuieşte astfel o injustiţie cu alta, sporind ura şi suspiciunea, ci dintr-un motiv de principiu şi mai grav în opinia mea: atât timp cât locul unei persoane în societate continuă să depindă de apartenenţa sa la cutare sau cutare comunitate, suntem pe cale să perpetuăm un sistem pervers,

care nu poate decât să aprofundeze divizările; dacă încercăm să reducem inegalitățile, injustițiile, tensiunile rasiale, sau etnice, sau religioase, sau de alt fel, singurul obiectiv rezonabil, singurul obiectiv onorabil, este de a face eforturi pentru ca fiecare cetățean să fie tratat ca un cetățean cu drepturi depline, oricare ar fi apartenențele sale. Bineînțeles, un astfel de orizont nu poate fi atins de pe o zi pe alta, dar acesta nu este un motiv pentru a conduce atelajul în direcția opusă.

5

Derapajele sistemului de cote şi ale „comunitarismului" au provocat atâtea drame, în diverse regiuni ale lumii, încât par să dea dreptate atitudinii inverse, cea care preferă să ignore diferenţele şi să se supună, în toate privinţele, judecăţii considerate infailibile a majorităţii.

La prima vedere, această poziţie pare să reflecte purul bun-simţ democratic: pot să fie printre cetăţeni musulmani, evrei, creştini, negri, asiatici, hispanici, valoni, flamanzi, nu ne interesează, fiecare dintre ei are un vot la alegeri şi nu există lege mai bună decât cea a sufragiului universal! Necazul cu această „lege" venerabilă este că ea încetează să mai funcţioneze corect de îndată ce deasupra noastră se îngrămădesc nori negri. În Germania, la începutul anilor 1920, sufragiul universal servea la constituirea unor coaliţii guvernamentale reflectând starea opiniei publice; la începutul anilor 1930, acelaşi sufragiu universal, exercitat într-un climat de criză socială acută şi

de propagandă rasistă, a condus la abolirea democrației; atunci când poporul german a putut din nou să se exprime într-o atmosferă calmă, muriseră deja zeci de milioane de oameni. Legea majorității nu este întotdeauna sinonimă cu democrația, cu libertatea și egalitatea; câteodată, ea este sinonimă cu tirania, cu subjugarea și cu discriminarea.

Atunci când o minoritate este oprimată, votul liber nu o eliberează neapărat, ba chiar ar putea s-o oprime mai rău. Trebuie multă naivitate – sau, invers, mult cinism – pentru a susține că lăsând puterea unei facțiuni majoritare se reduc suferințele minorităților. În Rwanda, se estimează că etnia hutu reprezintă circa nouă zecimi din populație, iar tutsi o zecime. Un scrutin „liber" n-ar fi astăzi nimic altceva decât un recensământ etnic și, dacă s-ar încerca să se aplice legea majorității fără niciun sistem de protecție, s-ar ajunge inevitabil la un masacru, la o dictatură.

Nu am citat acest exemplu la întâmplare. Când privim mai de aproape dezbaterea politică care a însoțit masacrele din 1994, ne dăm seama că fanaticii au pretins mereu că acționează în numele democrației, mergând chiar până la a compara revolta lor cu Revoluția Franceză de la 1789 și exterminarea populației tutsi cu eliminarea unei caste de privilegiați, cum făcuseră Robespierre și

prietenii săi de pe vremea când domnea ghilotina. Anumiţi preoţi catolici chiar s-au lăsat convinşi că trebuiau să se afle „de partea săracilor" şi „să le înţeleagă furia", până acolo încât au devenit complici ai unui genocid.

O astfel de argumentaţie mă neliniştеşte nu doar pentru că încearcă să înnobileze gestul josnic al criminalului, ci şi pentru că arată cum pot fi „deturnate" principiile cele mai nobile. Masacrele etnice se derulează mereu sub cele mai frumoase pretexte – dreptate, egalitate, independenţă, dreptul popoarelor, democraţie, luptă împotriva privilegiilor. Ceea ce s-a întâmplat în diverse ţări în ultimii ani ar trebui să ne facă să fim circumspecţi de fiecare dată când o noţiune cu vocaţie universală este utilizată în cadrul unui conflict cu caracter identitar.

Dintre comunităţile umane care îndură discriminarea, unele sunt majoritare în ţările lor, cum a fost cazul în Africa de Sud până la abolirea apartheidului. Dar cel mai adesea lucrurile stau invers, minoritarii sunt cei care suferă, care sunt privaţi de drepturile lor cele mai elementare, care trăiesc constant în teroare, în umilinţă. Dacă trăieşti într-o ţară în care ţi-e teamă să mărturiseşti că prenumele tău e Pierre, sau Mahmud, sau Baruch, iar asta durează de patru generaţii sau

de patruzeci, dacă trăiești într-o țară în care nici măcar nu ai nevoie să faci o astfel de „mărturisire", pentru că porți deja pe chip culoarea apartenenței tale, pentru că faci parte dintre cei numiți în anumite regiuni „minoritățile vizibile", atunci nu ai nevoie de lungi explicații pentru a înțelege că termenii „majoritate" și „minoritate" nu fac parte întotdeauna din vocabularul democrației.

Pentru a putea vorbi de democrație, trebuie ca dezbaterea de opinie să se poată desfășura într-un climat de relativ calm; și pentru ca un scrutin să aibă un sens, trebuie ca votul de opinie, singurul care este o expresie liberă, să fi înlocuit votul automat, votul etnic, votul fanatic, votul identitar. De îndată ce ne găsim într-o logică rasistă, sau comunitaristă, sau totalitară, rolul democraților, peste tot în lume, nu mai este de a face să prevaleze preferințele majorității, ci de a face să fie respectate drepturile celor oprimați, la nevoie chiar contra legii numărului.

Ceea ce este sacru în democrație sunt valorile, nu mecanismele. Ceea ce trebuie respectat, în mod absolut și fără nicio concesie, este demnitatea ființelor umane, a tuturor ființelor umane, femei, bărbați și copii, oricare le-ar fi convingerile sau culoarea și oricare ar fi importanța lor numerică; moda scrutinului trebuie adaptată la această exigență.

Dacă sufragiul universal poate fi exercitat liber fără să conducă la prea multă nedreptate, cu atât mai bine; dacă nu, trebuie să imaginăm măsuri de protecţie. Toate marile democraţii au recurs la ele într-un moment sau altul. În Marea Britanie, unde scrutinul majoritar este suveran, din momentul în care s-a dorit rezolvarea problemei minorităţii catolice din Irlanda de Nord, au fost imaginate moduri de scrutin diferite, care nu iau în calcul doar legea necruţătoare a numărului. În Franţa, s-a introdus recent, pentru Corsica, unde există o problemă specifică, un mod de scrutin regional diferit de cel din restul ţării. În Statele Unite, Rhode Island, cu un milion de locuitori, are doi senatori, iar cei treizeci de milioane de californieni au tot doi senatori, o abatere de la legea numărului, introdusă de părinţii fondatori, pentru a evita ca statele cele mai mari să le strivească pe cele mai slabe.

Aş dori să revin însă, în câteva cuvinte, asupra Africii de Sud. Pentru că acolo a fost agitat odinioară un slogan care poate duce la confuzie, cel de *majority rule*, sau guvernarea majorităţii. În contextul apartheidului, era o scurtătură de înţeles, cu condiţia de a preciza, cum au făcut oameni precum Nelson Mandela, că scopul nu era de a înlocui un guvern alb cu un guvern negru, nici de a substitui o discriminare cu alta, ci de a le

da tuturor cetățenilor, indiferent de originea lor, aceleași drepturi politice, pentru ca aceștia să fie liberi să aleagă din acel moment conducătorii pentru care optau, fie ei de origine africană, europeană, asiatică sau amestecată.

Și nimic nu ne interzice să ne gândim că într-o bună zi un negru va fi ales președintele Statelor Unite, iar un alb președintele Africii de Sud. O astfel de eventualitate nu pare totuși posibilă decât la capătul unui proces eficace de armonizare internă, de integrare și de maturizare, atunci când fiecare candidat va putea în sfârșit să fie judecat de către propriii concetățeni după calitățile sale umane și după opiniile sale, nu după apartenențele sale moștenite. Este de la sine înțeles că încă n-am ajuns acolo. La drept vorbind, încă nu s-a ajuns nicăieri. Nici în Statele Unite, nici în Africa de Sud, nici altundeva. Lucrurile se petrec mult mai bine în unele țări decât în altele; însă degeaba am căutat pe mapamond, nu am găsit nici o singură țară unde apartenența religioasă sau etnică a tuturor candidaților să le fie indiferentă alegătorilor.

Chiar și în cele mai vechi democrații persistă anumite rigidități. Mi se pare că și astăzi i-ar fi dificil unui „romano-catolic" să se vadă ajuns prim-ministru la Londra. În Franța nu mai există nicio prejudecată contra minorității protestante,

ai cărei membri, credincioşi sau nu, pot să aspire la cele mai înalte funcţii fără ca electoratul să ia în calcul altceva decât meritele lor personale şi opţiunile lor politice; în schimb, dintre cele vreo şase sute de circumscripţii metropolitane, niciuna n-a ales un musulman în Adunarea Naţională. Un vot nu face decât să reflecte viziunea pe care o societate o are asupra ei înseşi şi asupra diverşilor săi componenţi. Poate să ajute la punerea unui diagnostic, dar nu aduce niciodată de unul singur remediul.

Poate că ar fi trebuit să mă abţin de la a evoca atât de îndelung în ultimele pagini cazul Libanului, al Rwandei, al Africii de Sud sau al fostei Iugoslavii. Dramele care le-au însângerat în cursul ultimelor decenii au constituit în asemenea măsură subiectul discuţiilor, încât toate celelalte tensiuni ar putea părea, prin comparaţie, benigne şi chiar neglijabile. Totuşi – mai trebuie oare repetat? –, nu există nici măcar o singură ţară astăzi unde să nu fie nevoie să se reflecteze asupra manierei de a face să trăiască împreună populaţii diferite, fie ele locale sau imigrate. Pretutindeni există tensiuni, mai mult sau mai puţin abil controlate, care au în general tendinţa de a se agrava. De altfel, deseori problema se pune la mai multe niveluri simultan; în Europa,

de exemplu, majoritatea statelor au atât probleme regionale, cât și lingvistice, probleme legate de prezența unor comunități imigrate, precum și probleme „continentale", care sunt astăzi mai puțin acute, dar care se vor manifesta pe măsură ce integrarea țărilor Uniunii se va realiza, pentru că va trebui organizată „existența comună" a vreo douăzeci sau treizeci de națiuni ce au fiecare istoria sa, limba sa, și propriile sale suspiciuni.

Bineînțeles, trebuie păstrat sensul proporțiilor. Nu orice febră anunță ciuma. Dar nicio febră nu ar trebui tratată printr-o simplă ridicare din umeri. Nu suntem oare neliniștiți și de propagarea gripei? Și nu supraveghem oare constant evoluțiile virusului?

Este de la sine înțeles că nu toți „pacienții" necesită același tratament. În anumite cazuri trebuie puse în practică măsuri de protecție instituționale și câteodată, în țările cu „antecedente grave", chiar o supervizare activă din partea comunității internaționale, pentru a împiedica masacrele și discriminările și pentru a prezerva diversitatea culturală; pentru majoritatea celorlalte, sunt suficiente corecții mai subtile, vizând mai ales însănătoșirea atmosferei sociale și intelectuale. Dar peste tot se face simțită nevoia unei reflecții serene și globale asupra celei mai bune metode de îmblânzire a fiarei identitare.

Epilog

Cei care au urmărit drumul pe care l-am făcut până aici nu vor fi surprinşi când vor citi că, în opinia mea, această reflecţie ar trebui să pornească de la o idee centrală: ca orice persoană să se poată identifica, fie şi numai puţin, cu ţara în care trăieşte şi cu lumea noastră de astăzi. Ceea ce implică un anumit număr de comportamente şi de atitudini de adoptat, atât din partea persoanei înseşi, cât şi din partea interlocutorilor săi, indivizi sau colectivităţi.

Fiecare dintre noi ar trebui să fie încurajat să-şi asume propria diversitate, să-şi conceapă identitatea ca fiind suma diverselor sale apartenenţe, în loc să o confunde cu una singură, erijată în apartenenţă supremă şi în instrument de excludere, iar uneori în instrument de război. Mai ales toţi cei a căror cultură iniţială nu coincide cu cea a societăţii în care trăiesc trebuie să-şi poată asuma fără prea multe sfâşieri această dublă apartenenţă, să-şi menţină adeziunea la cultura lor de origine,

să nu se simtă obligaţi să o disimuleze ca pe o boală ruşinoasă şi să se deschidă în paralel la cultura ţării-gazdă.

Formulat astfel, acest precept pare să-i privească în principal pe migranţi, dar îi priveşte şi pe cei care, deşi au trăit mereu în sânul aceleiaşi societăţi, păstrează totuşi o legătură afectivă cu cultura lor de origine – mă gândesc printre alţii la negrii din America, a căror denumire actuală, *African Americans*, arată clar cum stau lucrurile cu dubla lor apartenenţă: acest precept îi priveşte de asemenea pe toţi cei care, din motive religioase, etnice, sociale sau de alt fel, se simt minimalizaţi, se simt „aparte" în singura patrie pe care au avut-o vreodată. Pentru toţi, a-şi putea trăi în serenitate diversele apartenenţe este esenţial pentru propria lor împlinire, ca şi pentru pacea civilă.

În aceeaşi manieră, societăţile ar trebui să-şi asume şi ele apartenenţele multiple care le-au creat identitatea pe parcursul Istoriei şi care le-o cizelează încă; ele ar trebui să facă efortul de a arăta, prin intermediul unor simboluri vizibile, că-şi asumă propria diversitate, astfel încât fiecare să poată să se identifice cu ceea ce vede împrejurul său, ca fiecare să se poată recunoaşte în imaginea ţării în care trăieşte şi să se simtă încurajat să se implice mai degrabă decât să rămână,

cum se întâmplă prea adesea, un spectator îngrijorat şi câteodată ostil.

Bineînţeles, nu toate apartenenţele pe care o ţară şi le recunoaşte au aceeaşi importanţă, nu este vorba de a proclama o egalitate de faţadă, căreia nu i-ar corespunde nimic, ci de a afirma legitimitatea diverselor expresii. Ca exemplu, nu încape îndoială că, din punct de vedere religios, Franţa este o ţară în care principala tradiţie e catolică; ceea ce nu ar trebui s-o împiedice să-şi recunoască şi o dimensiune protestantă, una evreiască, una musulmană, dar şi una „voltairiană", profund circumspectă faţă de orice religie; fiecare dintre aceste dimensiuni – şi lista nu este exhaustivă – a jucat şi joacă încă un rol semnificativ în viaţa ţării şi în percepţia sa profundă asupra propriei identităţi.

În plus, este cert că limba franceză posedă şi ea o identitate cu multiple apartenenţe; în primul rând latină, da, dar şi germanică, celtică, cu aporturi africane, antileze, arabe, slave, precum şi alte influenţe, mai recente, care o îmbogăţesc fără să o altereze neapărat.

Nu am citat aici decât cazul Franţei, asupra căruia, de altfel, m-aş fi putut lungi mult mai mult. Se înţelege de la sine că fiecare societate are propria reprezentare, extrem de singulară, despre ea însăşi şi despre identitatea sa. Pentru

țările din Lumea Nouă, și mai ales pentru Statele Unite, a recunoaște că identitatea lor este realizată din apartenențe multiple nu pune, în principiu, probleme, deoarece ele s-au constituit prin aporturi de imigranți veniți de pe toate continentele. Dar acești migranți nu au ajuns toți acolo în aceleași condiții. Unii căutau o viață mai bună, alții au fost luați cu forța și duși acolo împotriva voinței lor. La capătul unui lung, foarte lung și dificil proces, încă neterminat, toți urmașii imigranților, precum și descendenții celor care trăiau deja acolo în epoca precolumbiană vor putea să se identifice pe deplin cu societatea în care trăiesc. Dar aici, nu atât principiul diversității, cât punerea lui în aplicare ridică probleme.

În alte părți, chestiunea identității naționale se pune diferit. În Europa Occidentală, care a devenit, în fapt, un tărâm al imigrației, dar care nu se considera astfel prin vocație, anumite popoare au încă dificultăți în a-și concepe identitatea altfel decât prin raportare exclusivă la propria cultură. Acest lucru este valabil mai ales în cazul celor care au fost mult timp divizate sau lipsite de independență; pentru ele, continuitatea în Istorie nu a fost asigurată printr-un stat și un teritoriu național, ci prin legături culturale și etnice. Acestea fiind spuse, Europa luată în ansamblul său, în măsura în care tinde spre unitate, va trebui să-și

conceapă identitatea ca sumă a tuturor apartenenţelor sale lingvistice, religioase sau de alt fel. Dacă nu-şi revendică fiecare element al istoriei sale şi dacă nu le spune clar viitorilor ei cetăţeni că trebuie să se poată simţi pe deplin europeni fără a înceta să fie germani, sau francezi, sau italieni, sau greci, ea nu va putea pur şi simplu să existe.

A făuri noua Europă înseamnă a construi o nouă concepţie asupra identităţii, pentru ea, pentru fiecare dintre ţările care o compun şi, într-o oarecare măsură, şi pentru restul lumii.

În privinţa acestui exemplu, ca şi a exemplului american sau a multor altora, ar fi atâtea şi atâtea lucruri de spus, dar rezist tentaţiei de a intra în detalii, pentru a mă mulţumi să evoc doar un aspect, important în opinia mea, al „funcţionării" identităţii: din momentul în care aderi la o ţară sau la un ansamblu precum Europa unită, nu poţi decât să resimţi o anumită înrudire cu fiecare dintre elementele care o compun; păstrezi, cu certitudine, o relaţie foarte specială cu propria cultură şi o anumită responsabilitate faţă de ea, dar se ţes relaţii şi cu celelalte componente. Din momentul în care un piemontez se simte italian, nu poate să nu fie interesat de istoria Veneţiei şi a Neapolelui, chiar dacă păstrează o tandreţe specială pentru Torino şi pentru trecutul său. În mod

similar, pe măsură ce acest italian se va simți european, traiectoriile Amsterdamului sau Lübeckului îi vor fi din ce în ce mai puțin indiferente, din ce în ce mai puțin străine. Acest lucru va avea nevoie poate de două sau trei generații, în cazul unora chiar puțin mai mult; dar cunosc tineri europeni care se comportă deja ca și cum întregul continent ar fi patria lor și toți locuitorii lui, compatrioții lor.

Eu, care îmi revendic cu voce tare fiecare dintre apartenențe, nu mă pot împiedica să visez la ziua în care regiunea unde m-am născut va merge pe același drum, lăsând în urma sa timpul triburilor, timpul războaielor sfinte, timpul identităților ucigașe, pentru a construi ceva în comun; visez la ziua în care voi putea să numesc tot Orientul Apropiat, așa cum numesc Libanul, Franța și Europa, „patrie" și „compatrioți" pe toți fiii săi, musulmani, evrei și creștini de toate confesiunile și de toate originile. În mintea mea, care speculează și anticipează constant, este deja cazul; dar aș dori să fie astfel, într-o zi, pe terenul realului și pentru toți.

Cu părere de rău, închid paranteza, pentru a reveni la ce spuneam la început și a repeta, în plan global, ceea ce am afirmat deja în legătură cu fiecare țară: ar trebui făcut în așa fel ca nimeni să nu se simtă exclus din civilizația comună care este pe cale de a se naște, fiecare să poată să-și

regăsească aici limba identitară şi anumite simboluri din cultura proprie şi fiecare să se poată identifica, măcar puţin, cu ceea ce vede ivindu-se în lumea ce-l înconjoară, în loc să caute adăpost într-un trecut idealizat.

În paralel, fiecare ar trebui să poată include, în ceea ce consideră a fi identitatea sa, o componentă nouă, menită să capete tot mai multă importanţă în cursul noului secol, al noului mileniu: sentimentul de a face parte şi din aventura umană.

Cam asta doream să spun în legătură cu dorinţa de identitate şi derapajele sale ucigaşe. Chiar dacă scopul meu era de a epuiza problema, nu sunt încă decât la primele tatonări; la fiecare paragraf pe care l-am scris îmi venea să mai adaug vreo douăzeci. Şi, atunci când mă recitesc, nu sunt sigur că am avut în aceste pagini tonul care trebuia – nici prea rece, nici prea pătimaş –, argumentele potrivite pentru a convinge sau formulările cele mai juste. Dar nu are importanţă, am vrut doar să lansez câteva idei, să aduc o mărturie şi să suscit o reflecţie asupra unor teme care mă preocupă dintotdeauna şi din ce în ce mai mult pe măsură ce observ această lume atât de fascinantă, atât de derutantă în care mi-a fost dat să mă nasc.

De regulă, atunci când un autor ajunge la ultima pagină, dorinţa sa cea mai arzătoare este să-i fie

încă citită cartea peste o sută de ani, peste două sute de ani. Bineînțeles, nu știm niciodată nimic despre asta. Există cărți pe care oamenii le doreau eterne și care mor a doua zi, în timp ce altele supraviețuiesc, deși se credea că sunt un amuzament de școlar. Dar sperăm mereu.

Pentru această carte, care nu este nici un amuzament, nici o operă literară, voi formula dorința inversă: aceea ca nepotul meu, devenit bărbat, descoperind-o într-o zi din întâmplare în biblioteca familială, să o frunzărească, să o parcurgă puțin, apoi să o pună de îndată înapoi în locul prăfuit de unde a scos-o, ridicând din umeri și mirându-se că în vremea bunicului său încă era nevoie ca toate aceste lucruri să fie spuse.

Cuprins

Prefață. Între Occidentul lui Maalouf și Orientul nostru (Florin Oprescu) 5

I. Identitatea mea, apartenențele mele 21

II. Când modernitatea vine de la Celălalt 69

III. Timpul triburilor planetare 117

IV. A îmblânzi pantera 157

Epilog 207

www.polirom.ro

Redactor: Giuliano Sfichi
Coperta: Radu Răileanu
Tehnoredactor: Radu Căpraru

Bun de tipar: septembrie 2022. Apărut: 2022
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. BOX 266
700505, Iași, Tel. & Fax: (0232) 21.41.00; (0232) 21.41.11;
(0232) 21.74.40 (difuzare); E-mail: office@polirom.ro
București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A,
sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53
Tel.: (021) 313.89.78; E-mail: office.bucuresti@polirom.ro

IMPRIMERIILE DAVID

Iași, Șoseaua Ștefan cel Mare și Sfânt 67-69, 700498
Telefon: 0232 276221, Fax: 0232 232588
www.imprimeriiledavid.ro

Câteodată, când am încheiat de explicat, cu nenumărate detalii, motivele precise pentru care revendic pe deplin totalitatea apartenenţelor mele, câte o persoană se apropie de mine pentru a murmura, cu mâna pe umărul meu: „Aţi avut dreptate să vorbiţi astfel, dar în străfundurile dumneavoastră ce vă simţiţi cu adevărat?".

Această interogaţie insistentă m-a făcut mult timp să surâd. Azi nu o mai fac. Ea îmi pare revelatoare pentru o viziune asupra oamenilor foarte răspândită şi, după părerea mea, periculoasă. Atunci când sunt întrebat ce sunt „în străfundurile mele", asta presupune că există, „în străfundurile" fiecăruia, o singură apartenenţă care contează, „adevărul său profund" într-un fel, „esenţa" sa, determinată o dată pentru totdeauna la naştere şi care nu se va mai schimba; ca şi cum restul, tot restul – traiectoria sa de om liber, convingerile sale dobândite, preferinţele sale, propria sa sensibilitate, afinităţile sale, pe scurt, viaţa sa – nu ar conta deloc. Şi, atunci când ne provocăm contemporanii „să-şi declare identitatea", cum se întâmplă atât de frecvent în zilele noastre, ceea ce le spunem astfel este că trebuie să regăsească în adâncurile lor această pretinsă apartenenţă fundamentală, care deseori e religioasă sau naţională sau rasială sau etnică, şi să o fluture mândri în faţa celorlalţi.

Pe copertă:
Rembrandt (1606-1669), *Filosof meditând* (1632, ulei pe lemn), Muzeul Luvru

De la Socrate şi faimosul său îndemn „Cunoaşte-te pe tine însuţi!", definirea identităţii a fost o problemă primordială a filosofiei. Pornind de la enigma identităţii personale, Amin Maalouf îşi propune să înţeleagă de ce atâţia oameni comit astăzi crime în numele identităţii lor religioase, etnice, naţionale sau de altă natură. De ce afirmarea de sine – a unei persoane, a unei etnii, a unei comunităţi – este însoţită atât de adesea de negarea celuilalt? A fost aşa dintotdeauna sau tensiunile sociale şi exploziile de violenţă cauzate de apartenenţele colective sunt o problemă specifică epocii actuale? Reflecţie lucidă marcată de nelinişte, dar şi de speranţă, *Identităţi ucigaşe* exprimă tocmai un refuz de a crede că ar exista o lege a naturii sau a istoriei care ne condamnă să ne ucidem între noi în numele identităţii noastre.

ISBN 978-973-46-9140-1

www.polirom.ro
Carte publicată şi în ediţie digitală